



ORIGINAL RESEARCH PAPER

The Transpersonal in Architecture: Cross-Cultural Roots of Transpersonal Psychology and Their Architectural Manifestations

Mitra Maghsoudy ⁽¹⁾ , Mahmoud Arzhmand ⁽²⁾ , Arezou Monshizade ⁽³⁾ , Mohammadreza Sargolzaee ⁽⁴⁾ 

1. Ph.D. Researcher, Department of Architecture, Faculty of Architecture & Urban Planning, Iran University of Art, Tehran, Iran. (<https://orcid.org/0009-0005-2635-7117>)

2. Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture & Urban Planning, Iran University of Art, Tehran, Iran. (<https://orcid.org/0000-0002-5117-5391>)

3. Assistant Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture & Urban Planning, Iran University of Art, Tehran, Iran. (<https://orcid.org/0000-0001-8747-1750>)

4. Lecturer, Researcher and therapist in the field of psychology and psychiatry. (<https://orcid.org/0009-0004-0227-941X>)

Publisher: Iran University of Art

ARTICLE INFO	ABSTRACT
Received: 27/07/2025 Revised: 22/08/2025 Accepted: 28/08/2025 PP. 110-135 Keywords: <i>Transpersonal psychology, Cross-Cultural Roots, Meaning-Making, Spiritual transformation, Transpersonality in architecture.</i>	Introduction: Transpersonal psychology examines dimensions of human experience that extend beyond individual boundaries and connect with collective, spiritual, and transcendent realms. Although it emerged as a psychological approach in the twentieth century, many central concepts have deep roots in the spiritual traditions of cultures. Shamanism, Hinduism, Buddhism, Kabbalah, Christianity, and Islamic mysticism have developed approaches to consciousness transformation, transcendence, spiritual development, unity, restoration, and connection with a greater whole. These traditions are not theologically equivalent, but they can be compared at the level of recurring structures of spiritual experience. Their foundations have also been embodied in sacred architectural spaces through symbolism, spatial hierarchy, movement, light, centrality, and relationships with nature and the cosmos. However, the relationship between these cross-cultural roots, shared experiential structures, and architectural manifestations has not yet been systematically explained. The Purpose of the Research: The purpose of this research is to investigate the cross-cultural roots of transpersonal psychology in selected spiritual traditions and to explain how their shared structures are reflected in architectural qualities and spatial organization. The study asks which structures can be identified across the traditions and how they become spatially legible without reducing cultural differences to a universal vocabulary. It therefore clarifies a three-layer relationship among cultural-spiritual foundations, transpersonal psychological structures, and architectural manifestations, providing a framework for meaning-oriented and experience-centered architecture. Methodology: This qualitative research employs a comparative content-analysis approach based on the theoretical framework of transpersonal psychology. Sources were selected purposively according to authority, relevance to the research question, and attention to transcendence, transformation of consciousness, unity, spiritual development, restoration and balance, archetypal symbolism, or human-nature-cosmos relationships. The corpus included foundational works in transpersonal psychology, texts concerning shamanism, Hinduism, Buddhism, Kabbalah, Christianity, and Islamic mysticism, and studies of sacred and spiritual architecture. Meaning units were extracted, compared, and organized into categories and subcomponents. These were translated into spatial indicators including orientation, symbolic geometry, centrality, spatial hierarchy, thresholds, sequential movement, light, silence, solitude, and contact with natural elements. The resulting components and indicators were first examined in relation to the spiritual and sacred architecture associated with the selected traditions in order to clarify how transpersonal structures are manifested in architectural qualities and spatial organization. Subsequently, six representative architectural examples—the shamanic yurt, Kandariya Mahadeva Temple, Borobudur, the First Temple of Jerusalem, Hagia Sophia, and Sheikh Lotfollah Mosque—were presented to provide a more concrete



Use your device to scan and read the article online

ARTICLE INFO	ABSTRACT
	understanding of these spatial manifestations across different cultural contexts. Interpretive validity was strengthened through triangulation among psychological, spiritual-traditional, and architectural sources and through iterative comparison among concepts, spatial indicators, and architectural evidence. Findings and Discussion: The findings demonstrate that, despite theological, cultural, and ritual differences, the selected traditions share structural patterns associated with transpersonal experience. These include ascending spiritual journeys, symbolic transitions from death to rebirth, movement from multiplicity toward unity, restoration and equilibrium, the use of symbols and archetypes, and meaningful connections with nature and the cosmos. These structures are not directly converted into architectural forms. Instead, transpersonal experience functions as a mediating layer through which cultural meanings become spatial qualities. Five major architectural components were identified: harmony with the cosmos and natural forces; meaning-making and attention to archetypes; growth, transformation, and transcendent experience; spatial exploration and movement; and coherence and integration. Their indicators include orientation, relation to site and natural forces, symbolic geometry, centrality, layered access, gradual movement, thresholds, changing light, silence, and spatial unity. Comparative analysis indicates that similar transpersonal qualities can appear through different expressions: ascent is articulated through gradual movement and vertical progression in Buddhist architecture, through height and light in Christian architecture, and through spatial sequence, centrality, and the dome in Islamic architecture. Thus, commonality lies primarily in the experiential logic of space rather than formal resemblance. Conclusion: This study concludes that transpersonality in architecture cannot be reduced to the reproduction of historical forms or sacred symbols. It emerges through experiential processes connecting cultural meaning, human consciousness, and spatial organization. The theoretical contribution is identifying transpersonal experience as a mediating layer between cultural-spiritual systems and architectural manifestation. The proposed framework does not imply a single universal form of transpersonal architecture; it enables comparison of shared experiential principles while preserving the theological and contextual specificity of each tradition. For contemporary architecture, meaning-oriented and human-centered design may draw on principles such as connection with nature, centrality, gradual movement, purposeful light, thresholds, silence, contemplation, and spatial integration rather than imitating historical imagery. The framework can support analysis, evaluation, and design reflection on experience-based environments. Because the study is qualitative, theoretical, and interpretive, future research may test and operationalize these components in contemporary settings through phenomenological inquiry, observation, and interviews. Funding: There is no funding support. Authors' Contribution: Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work. Conflict of Interest: Authors declared no conflict of interest. AI Usage Declaration: The authors declare that the AI tool ChatGPT was used for language polishing and improving the readability of the manuscript. All scientific content, analyses, results, and ultimate responsibility for the manuscript rest with the authors. Acknowledgments: We are grateful to all the persons for scientific consulting in this paper.

Highlight

- Identifying the cross-cultural roots of transpersonal psychology in selected spiritual traditions and revealing the shared structures of transcendent experience.
- Proposing a three-layer framework linking cultural-spiritual roots, transpersonal psychological structures, and architectural spatial manifestations.
- Introducing five transpersonal architectural components for analyzing meaningful, experience-centered, and human-centered contemporary spaces.

ARTICLE INFO	ABSTRACT
 This paper is an open access and licensed under the Creative Commons CC BY-NC 4.0 license ©2024, AGM. All rights reserved.	Cite This Article: Maghsoudy, M. Arzhmand, M. Monshizade, A. and Sargolzaee, M.R. (2026). The Transpersonal in Architecture: Cross-Cultural Roots of Transpersonal Psychology and Their Architectural Manifestations. <i>Art of Green Management</i>, 3(2),110-135. 10.30480/agm.2026.6539.1075  http://doi.org/10.30480/agm.2026.6539.1075  http://agm.journal.art.ac.ir/article_1547.html
*. Corresponding Author (Email: arzhmand@art.ac.ir)/ (Phone: +982166722740) This article is taken from the doctoral thesis of the first author with the title Transpersonality in Architecture: Rethinking the Experience of Iranian Architecture from the Perspective of Transpersonal Psychology which was guided by the second and third author and the advice of the fourth author at the Iran University of Art.	



فرا فردیت در معماری؛ واکاوی ریشه‌های میان فرهنگی روان‌شناسی فرافردی و بازتاب آن در فضاهای معماری

میترا مقصودی^(۱)، محمود ارژمند^{(۲)*}، آرزو منشی‌زاده^(۳)، محمدرضا سرگلزایی^(۴)

۱- پژوهشگر دکتری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران. (<https://orcid.org/0009-0005-2635-7117>)

۲- دانشیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران. (<https://orcid.org/0000-0002-5117-5391>)

۳- استادیار، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران. (<https://orcid.org/0000-0001-8747-1750>)

۴- مدرس، محقق و درمانگر حوزه روان‌شناسی و روان‌پزشکی. (<https://orcid.org/0009-0004-0227-941X>)

ناشر: دانشگاه هنر ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
مقدمه: روان‌شناسی فرافردی ^۱ به مطالعه ابعادی از تجربه انسانی می‌پردازد که از مرزهای فردی فراتر رفته و با ساخت‌های جمعی، معنوی و متعالی پیوند می‌یابد.	دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۵ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۳۱ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۶ صص. ۱۱۰-۱۳۵
هدف پژوهش: هدف، واکاوی ریشه‌های میان فرهنگی روان‌شناسی فرافردی در آموزه‌های شمنیسم، هندوئیسم، بودیسم، کابالا، مسیحیت و عرفان اسلامی و تبیین چگونگی بازتاب مؤلفه‌های مشترک این سنت‌ها در معماری است.	واژگان کلیدی: روان‌شناسی فرافردی، ریشه‌های میان فرهنگی، معناپردازی، تحول معنوی، فرافردیت در معماری.
روش‌شناسی: پژوهش با رویکردی کیفی و بر پایه تحلیل محتوای متون نظری انجام شده است. در این فرایند، ابتدا آموزه‌ها و ساختارهای معنوی آیین‌های منتخب بررسی و اشتراکات مرتبط با تجربه فرافردی استخراج شد؛ سپس مؤلفه‌های حاصل در نسبت با کیفیت‌ها و سازمان فضایی معماری تبیین شد.	
یافته‌ها و بحث: یافته‌ها نشان داد که با وجود تنوع فرهنگی و آیینی، ساختارهایی چون سیر تدریجی و صعودی، گذار نمادین از مرگ به تولد دوباره، حرکت از کثرت به وحدت، ترمیم و تعادل، بهره‌گیری از نمادها و پیوند با طبیعت و کیهان، زمینه‌های مشترک تجربه فرافردی را شکل می‌دهند. بازتاب این ریشه‌های مشترک در معماری را می‌توان در پنج مؤلفه اصلی هماهنگی با کیهان و نیروهای طبیعی، معناپردازی و کهن‌الگوها، رشد و تجربه تحول و تعالی، کشف فضا و حرکت، و انسجام و یکپارچگی تبیین کرد.	
نتیجه‌گیری: نتایج نشان می‌دهد توجه به این بنیان‌های میان فرهنگی می‌تواند مبنایی نظری برای فهم معماری معناگرا و بازاندیشی در طراحی فضاهای معاصر فراهم آورد.	
نکات برجسته:	
- تبیین ریشه‌های میان فرهنگی روان‌شناسی فرافردی در سنت‌های معنوی منتخب و شناسایی ساختارهای مشترک تجربه متعالی. - ارائه چارچوب سه‌لایه ارتباط میان ریشه‌های فرهنگی - آیینی، ساختارهای روان‌شناختی فرافردی و تجلیات فضایی معماری. - شناسایی پنج مؤلفه معماری فرافردی برای تحلیل فضاهای معناگرا، تجربه‌محور و انسان‌محور معاصر.	
ارجاع به این مقاله: مقصودی، میترا، ارژمند، محمود، منشی‌زاده، آرزو و سرگلزایی، محمدرضا. (۱۴۰۴). فرافردیت در معماری؛ واکاوی ریشه‌های میان فرهنگی روان‌شناسی فرافردی و بازتاب آن در فضاهای معماری. هنر مدیریت سبز، ۳(۲)، ۱۱۰-۱۳۵. 10.30480/agm.2026.6539.1075	این مقاله به صورت دسترسی باز و با مجوز استفاده است. ©2024, UST. All rights reserved.
doi http://doi.org/10.30480/agm.2026.6539.1075	CC BY NC
URL http://agm.journal.art.ac.ir/article_1547.html	OPEN ACCESS

تجربه‌های معنوی و متعالی از دیرباز در بطن فرهنگ‌ها و آیین‌های مختلف حضور داشته و در قالب‌هایی مانند فراروی از خود فردی، ارتباط با کلیت هستی، پیوند با طبیعت، تحول درونی و تجربه امر متعالی بیان شده‌اند. روان‌شناسی فرافردی که در نیمه دوم قرن بیستم به‌عنوان رویکردی نوین در روان‌شناسی شکل گرفت، تلاش کرد این تجربه‌ها را در چارچوب مفاهیمی مانند گسترش آگاهی، عبور از مرزهای فردی و تحول روانی - معنوی تبیین کند. شکل‌گیری این رویکرد با گسترش روان‌شناسی انسان‌گرا و توجه به ابعاد معنوی، اندیشه‌های شرقی، سنت‌های بومی و ظرفیت‌های متعالی انسان همراه بود (Maslow, 1969; Sutich, 1976; MacDonald & Almendro, 2021).

اگرچه روان‌شناسی فرافردی رویکردی علمی و معاصر محسوب می‌شود، بسیاری از مفاهیم بنیادین آن ریشه در سنت‌های معنوی کهن دارند. شمنیسم، هندوئیسم، بودیسم، کابالا، عرفان مسیحی و عرفان اسلامی هر یک نظام‌هایی برای تحول آگاهی، فراروی از وضعیت معمول فردی و دستیابی به مراتب عمیق‌تر تجربه معنوی ارائه کرده‌اند. در شمنیسم، حالات تغییر یافته آگاهی، سفر معنوی و الگوی مرگ و تولد دوباره اهمیت دارند (Walsh, 1990; Grof, 1980). هندوئیسم بر تکامل آگاهی، تعادل و هماهنگی با طبیعت تأکید می‌کند و بودیسم مفاهیمی مانند رهایی از دل‌بستگی، مراقبه، راه میانه و گسترش آگاهی را مطرح می‌سازد (Zimmer, 1969; Scotton, 1996). در کابالا نیز مراتب معنوی، درخت زندگی، ترمیم و تعادل، و در عرفان مسیحی و اسلامی، سیر درونی، تحول روحانی و حرکت به سوی حقیقت متعالی جایگاهی اساسی دارند.

بررسی این سنت‌ها به معنای یکسان‌انگاری آموزه‌ها یا نادیده گرفتن تفاوت‌های الهیاتی و فرهنگی آن‌ها نیست؛ بلکه تمرکز پژوهش بر ساختارها و مؤلفه‌های مشترکی است که می‌توان آن‌ها را به‌عنوان ریشه‌های میان‌فرهنگی مفاهیم مورد توجه روان‌شناسی فرافردی تحلیل کرد؛ بنابراین، «ریشه‌های میان‌فرهنگی» در این پژوهش به پیشینه‌های فرهنگی و معنوی مفاهیم و تجربه‌هایی اشاره دارد که امروزه در چارچوب روان‌شناسی فرافردی صورت‌بندی نظری می‌یابند. این مفاهیم در شکل‌گیری فضاهای مقدس و آیینی نیز بازتاب یافته‌اند و معماری سنتی و معنوی بستری برای عینیت یافتن جهان‌بینی و تجربه معنوی هر فرهنگ فراهم کرده است. مطالعات الیاده و بورکهارت نشان داده‌اند که معماری قدسی می‌تواند واسطه‌ای نمادین میان جهان مادی و تجربه امر متعالی باشد. باین‌حال، مطالعات پیشین عمدتاً معماری مقدس را از منظر نمادشناسی، هندسه، پدیدارشناسی و مبانی دینی، یا تجربه‌های متعالی را به‌صورت مستقل بررسی کرده‌اند. در مطالعات میان‌رشته‌ای نیز به ارتباط روان جمعی و معماری، تجربه معنوی در فضای مقدس و ظرفیت رویکردهای معنوی در طراحی پرداخته شده است؛ اما پیوند میان ریشه‌های میان‌فرهنگی مفاهیم فرافردی، ساختارهای مشترک سنت‌های معنوی و نحوه بازتاب آن‌ها در کیفیت‌ها و سازمان فضایی معماری کمتر به‌صورت منسجم تبیین شده است. از این‌رو، مسئله پژوهش حاضر بر صورت‌بندی روشن‌تر این پیوند استوار است. در این پژوهش، معماری به‌مثابه عرصه‌ای برای فهم نحوه بازتاب و عینیت یافتن این مفاهیم مورد توجه قرار می‌گیرد و نمونه‌های معماری برای روشن‌تر شدن نسبت میان آموزه‌های معنوی، تجربه انسانی از منظر فرافردی و کیفیت‌های فضایی بررسی می‌شوند. براین‌اساس، پرسش اصلی پژوهش چنین مطرح می‌شود:

- ریشه‌های میان‌فرهنگی روان‌شناسی فرافردی در آموزه‌ها و تجربه‌های معنوی آیین‌های منتخب واجد چه ساختارها و مؤلفه‌های مشترکی هستند و این مؤلفه‌ها چگونه در کیفیت‌ها و سازمان فضایی معماری بازتاب می‌یابند؟
پژوهش حاضر برای پاسخ به این پرسش، با رویکردی میان‌رشته‌ای در حوزه معماری، روان‌شناسی فرافردی و مطالعات فرهنگی، ابتدا ساختارها و مفاهیم مشترک تجربه فرافردی را در سنت‌های منتخب شناسایی کرده و سپس چگونگی بازتاب آن‌ها را در کیفیت‌ها و سازمان فضایی معماری مورد خوانش قرار می‌دهد. این رویکرد رابطه میان آموزه‌های معنوی و معماری را از مسیر مفاهیم و کیفیت‌های تجربه فرافردی تبیین می‌کند. اهمیت پژوهش برای معماری معاصر در تغییر کانون توجه از بازتولید فرم‌ها و نمادهای تاریخی به بازخوانی منطق فضایی تجربه فرافردی نهفته است؛ رویکردی که بر ظرفیت فضا در تحول، تجربه، گسترش آگاهی، ایجاد احساس وحدت و تقویت پیوند انسان با خود، دیگران، طبیعت و کلیت هستی تأکید دارد.

۱-۱- پیشینه پژوهش

بررسی ادبیات موجود نشان می‌دهد که ریشه‌های فرهنگی تجربه فرافردی و بازتاب آن در معماری، به‌ویژه از منظر روان‌شناسی فرافردی، کمتر به‌صورت منسجم بررسی شده است.

- در حوزه مطالعات نظری روان‌شناسی فرافردی، مازلو^۳ (۱۹۶۹) و سوتیچ^۴ (۱۹۷۶) با بنیان‌گذاری روان‌شناسی فرافردی، بر ضرورت توجه به ابعاد متعالی آگاهی تأکید داشتند. یونگ^۵ با معرفی مفهوم ناخودآگاه جمعی و کهن‌الگوها،



بستر فکری پیوند تجربه معنوی و روان انسان را فراهم آورد. همچنین ویلبر^۴ (۱۹۸۰) با ارائه مدلی کل نگر و فرافردی، انسان و جهان را در چارچوبی یکپارچه تبیین کرد (عارف نظری، ۱۳۹۵).

- **در حوزه مطالعات معماری معنوی و متعالی**، الیاده^۵ (۱۹۶۱) مفهوم امر مقدس را به عنوان عاملی معنابخش در تجربه انسانی تبیین کرده و بورکهارت^۶ (۱۳۶۹) هنر و معماری قدسی را زبانی نمادین برای پیوند جهان مادی و معنوی معرفی می کند. نوری نژاد و همکاران (۱۳۹۵) با مطالعه نمادهای مربع و دایره در معماری مقدس هندو، بودایی و اسلامی، به نقش این اشکال در ارتباط انسان و کیهان اشاره کرده اند. علیشیر و دیباجی (۱۳۹۹) نیز با رویکردی پدیدارشناختی، بر رابطه وجودی انسان و معماری در آشکارسازی امر قدسی تأکید دارند. در حوزه آیین های معنوی، شالومی^۷ (۱۹۹۶) و هالیوی^۸ (۱۹۷۷) ساختارهای کیهان شناختی کابالا و ارتباط آنها با سیر تعالی آگاهی را بررسی کرده اند و آندرهیل^۹ (۱۹۹۰) و جودی^{۱۰} (۱۹۹۶) بر تجربه شخصی وحدت با خداوند در عرفان مسیحی تأکید داشته اند.

- **در حوزه مطالعات میان رشته ای فرافردیت در هنر و معماری**، کاساک^{۱۱} (۲۰۰۹) دیدگاه فرافردی را در ارتباط با هنر، فضا، زمان، ذهن و بدن بررسی کرده است. مایا^{۱۲} (۲۰۲۱) به مطالعه روان شناسی کل نگر و یکپارچه در معماری و تأثیر روان جمعی فرهنگ و جامعه پرداخته است. ناصر^{۱۳} (۲۰۲۲) با بررسی رابطه فضای مقدس و تجربه معنوی، ظرفیت تحول آفرین طراحی معاصر را مورد توجه قرار داده و اردلان و همکاران (۲۰۲۵) نیز اصول و شرایط معماری متعالی را بررسی کرده اند.

مرور این مطالعات نشان می دهد که اگرچه هر یک به بخشی از پیوند میان فرهنگ، معنویت و معماری پرداخته اند، پژوهشی که تجربه فرافردی را در بستر آیین های معنوی و بازتاب فضایی - معماری آن به صورت منسجم تحلیل و تطبیق کند، کمتر صورت گرفته است. پژوهش حاضر با هدف پاسخ به این شکاف، تلاش می کند چارچوبی نظری برای تبیین این ارتباط فراهم سازد.

۲- روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر ماهیت کیفی و مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی - مقایسه ای است. با بهره گیری از چارچوب نظری روان شناسی فرافردی، متون نظری، آیینی و معماری مرتبط با شمنیسم، هندوئیسم، بودیسم، کابالا، عرفان مسیحی و اسلامی بررسی شد تا ساختارهای مشترک تجربه فرافردی و بازتاب آنها در معماری شناسایی شود. پژوهش از استخراج مؤلفه ها به تدوین چارچوب خوانش مصادیق معماری منتهی شد.

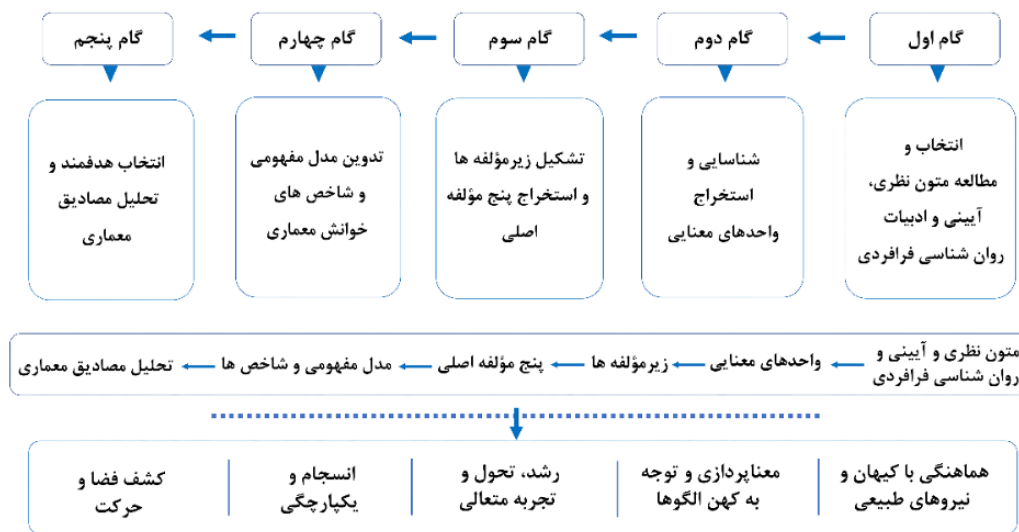
- در گام نخست، منابع به شیوه هدفمند و معیارمحور در سه گروه انتخاب شدند: منابع بنیادی روان شناسی فرافردی، آثار مازلو، سوتیج، یونگ، گرو^{۱۴}، ویلبر، والش و اسکاتون^{۱۵}؛ منابع سنت های مورد مطالعه، آثار الیاده، هالیوی، شاکتر-شالومی و آندرهیل؛ و منابع معماری معنوی و قدسی، آثار بورکهارت، اردلان و بختیار، میشل^{۱۶} و بری^{۱۷}. معیار ورود منابع شامل جایگاه تخصصی اثر، ارتباط با پرسش پژوهش و پرداختن به تجربه متعالی، تحول آگاهی، وحدت، سلوک معنوی، ارتباط با طبیعت و کیهان، نمادپردازی یا کیفیت های فضایی معماری معنوی بود.

- در گام دوم، «واحد معنایی» به عنوان واحد تحلیل در نظر گرفته شد. واحدهای مرتبط با تجربه فرافردی و تجلی فضایی آن استخراج و بر اساس قرابت مفهومی در قالب زیرمؤلفه ها سازمان دهی شدند. از تجمیع آنها پنج مؤلفه اصلی «هماهنگی با کیهان و نیروهای طبیعی»، «معناپردازی و توجه به کهن الگوها»، «رشد، تحول و تجربه متعالی»، «کشف فضا و حرکت» و «انسجام و یکپارچگی» صورت بندی شد.

- در گام سوم، بر اساس مؤلفه ها، مدل مفهومی و شاخص های خوانش معماری تدوین شد. مفاهیم به شاخص های فضایی مانند جهت گیری، هندسه نمادین، مرکزیت، سلسله مراتب فضایی، حرکت مرحله ای، نور، سکوت، خلوت و ارتباط با عناصر طبیعی ترجمه و رابطه میان ساختار فرهنگی - آیینی، ساختار روان شناختی فرافردی و تعیین فضایی معماری در چارچوبی مقایسه ای سامان دهی شد.

- در گام چهارم، نمونه های معماری به شیوه هدفمند و بر اساس قابلیت بازنمایی مؤلفه های فرافردی انتخاب شدند: یورت شمنی، معبد کانداریا ماهادوا، معبد بوروبودور، معبد اول اورشلیم، ایاصوفیه و مسجد شیخ لطف الله.

- در گام پنجم، متون مرتبط با مصادیق منتخب با اتکا به مدل مفهومی و شاخص‌های تدوین‌شده تحلیل شدند. بازتاب مؤلفه‌های فرافردی در سازمان فضایی، عناصر نمادین، ارتباط با طبیعت، جهت‌گیری، سلسله‌مراتب حرکت، نور، مرکزیت، وحدت و آستانه‌ها بررسی و شواهد در چارچوب مقایسه‌ای میان سنت‌ها سازمان‌دهی شد. اعتبار یافته‌ها از طریق مثلث‌سازی میان منابع روان‌شناسی فرافردی، متون آیینی و مطالعات معماری بررسی شد. همگرایی شواهد در این سه سطح مبنای تثبیت تفسیرها قرار گرفت. فرایند تحلیل نیز به صورت رفت و برگشتی میان واحدهای معنایی، مفاهیم، زیرمؤلفه‌ها و مصادیق معماری پیش رفت و مرز مفهومی مقوله‌ها با مراجعه به منابع پایه کنترل شد و قابلیت ردیابی استنتاج‌ها از منبع تا مؤلفه و شاخص فضایی حفظ شد. در نهایت، یافته‌ها در قالب مقایسه میان فرهنگی سازمان‌دهی شدند تا شباهت‌ها و تفاوت‌های سنت‌ها در بازتاب مؤلفه‌های فرافردی در معماری و دلالت‌های آن برای فهم و طراحی فضاهای معنوی معاصر تبیین شود. فرایند پژوهش در تصویر ۱ نشان داده شده است.



تصویر ۱- فرآیند روش پژوهش

۳- مبانی نظری

مبانی نظری پژوهش به منظور تبیین چارچوب مفهومی و فراهم کردن زمینه لازم برای تحلیل ارتباط میان روان‌شناسی فرافردی، آیین‌های معنوی و معماری ارائه می‌شود. ابتدا، مفاهیم و اصول بنیادین روان‌شناسی فرافردی و جایگاه تجربه‌های متعالی، تحول آگاهی و فراروی از مرزهای فردی بررسی می‌شود. در ادامه، ارتباط آیین‌ها و سنت‌های معنوی منتخب با روان‌شناسی فرافردی تبیین می‌شود تا ریشه‌ها و ساختارهای مشترک تجربه فرافردی در این سنت‌ها مشخص شود. سپس، نحوه بازتاب آموزه‌ها و مفاهیم معنوی آیین‌ها در معماری و سازمان فضایی فضاهای آیینی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در نهایت، با تلفیق مباحث مطرح‌شده، مدل مفهومی پژوهش تدوین می‌شود تا چگونگی انتقال مفاهیم از بستر فرهنگی و آیینی به ساختارهای تجربه فرافردی و سپس به ویژگی‌ها و کیفیت‌های فضایی معماری تبیین شود.

۳-۱- روان‌شناسی فرافردی

فرافردی، به معنای فراتر از شخص، به توسعه فراتر از سطوح متعارف، شخصی یا فردی اشاره دارد. رشته روان‌شناسی فرافردی در دهه ۱۹۶۰ متولد شد. در این زمان ایده‌های شرقی و شیوه‌های معنوی بومی وارد روان‌شناسی غربی شد و رشد روان‌شناسی انسان‌گرا برای ادغام معنویت و تجربه متعالی به عنوان مؤلفه‌های لازم برای مطالعه و درک کل پتانسیل و آگاهی انسان آغاز شد (MacDonald & Almendro, 2021). روان‌شناسی فرافردی به مطالعه رابطه روان انسان با کلیت جهان هستی و چگونگی این ارتباط می‌پردازد. این علم به مطالعه گسترده‌تری از روان انسان می‌پردازد که در آن هم جنبه‌های فردی و جمعی روان و هم جنبه فرافردی اهمیت دارد. در پژوهش‌های روان‌شناسی فرافردی رابطه بین جسم و جان یا تن و روان و یگانگی آن مورد مطالعه قرار می‌گیرد. روان‌شناسی فرافردی به مطالعه هوشیاری در تمام سطوح‌های آن اعم از ناهوشیار، هوشیار و فراهوشیار می‌پردازد. ویلیام جیمز اولین کسی بود که عنوان داشت روان‌شناسی اگر نتواند به مطالعه جنبه‌های فراسوی هوشیاری فردی بپردازد نمی‌تواند به یک علم کامل تبدیل شود. اندیشه‌های نظری یونگ به ویژه مفهوم ناخودآگاه جمعی و کهن‌الگوهای مستتر در آن



نیز به نوعی بنای فکری این مکتب روان‌شناسی را شکل داده است؛ اما این آبراهام مازلو بود که برای اولین بار عنوان داشت، روان‌شناسی فرافردی آینده روان‌شناسی خواهد بود. وی به کمک آنتونی سوتیچ با تأسیس مجله‌ای با نام روان‌شناسی فرافردی زمینه را برای پژوهش و مطالعه‌های بیشتر در این راستا گشودند (Maslow, 1969; Sutich, 1976). هم‌زمان استسیلاو گراف با تحقیق‌های خود بر روی طیف وسیعی از افراد پنجره‌های شگفت‌انگیزی به روان انسان و ارتباط آن با اسرار عالم خلقت گشود. کن ویلبر نیز در دهه ۸۰ با ارائه نظریه نبوغ‌آمیز خود که به طور یکپارچه به روان انسان می‌نگریست، پیشتان روان‌شناسی فرافردی شدند و نظریه‌ها و پژوهش‌هایشان توجه جهانیان را به این رویکرد جلب کرد.

۳-۲- رابطه آیین‌ها و روان‌شناسی فرافردی

آیین‌ها و سنت‌های معنوی کهن از جمله شمنیسم، هندوئیسم، بودیسم، کابالا، عرفان مسیحی و اسلامی ریشه‌های فرهنگی روان‌شناسی فرافردی را تشکیل می‌دهند. آموزه‌های هر آیین تأثیر عمیقی بر روان‌شناسی فرافردی گذاشته‌اند و مبنایی برای مفاهیمی چون حالات تغییر یافته آگاهی، خود متعالی و فرآیندهای تحول‌گرایانه فراهم آورده‌اند. **شمنیسم**^۱، سنتی معنوی و کهن است که بر ارتباط جهان مادی و معنوی و تجربه حالات تغییر یافته آگاهی تأکید دارد (Walsh, 1990).

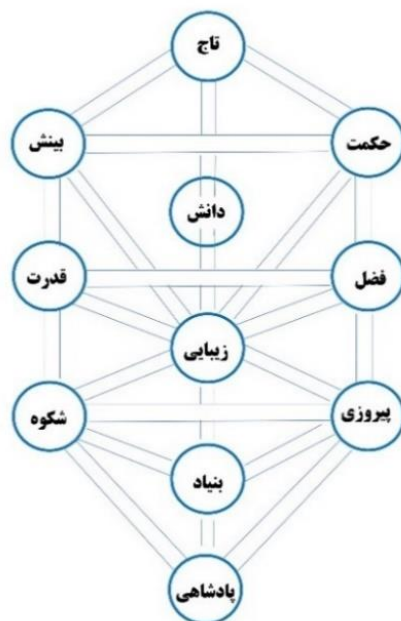
آیین‌های شمنی شامل سه مرحله است: ۱) آماده‌سازی (خلوت، نیایش، تنظیم محیط)، ۲) اجرای مراسم (لباس آیینی، گردهمایی قبیله)، و ۳) روش‌های فیزیولوژیک مانند روزه، ریتم‌های موسیقایی، شرایط دمایی و مواد روان‌گردان (Grof, 1980). سفرهای شبانه شمن‌ها، با حذف محرک‌ها، تمرکز بر تجربیات عمیق را فراهم می‌کند. این فرایندها «اضطراب معنوی»^۲ نامیده می‌شوند. از دیدگاه یونگ و برخی روان‌شناسان، چنین بحران‌هایی ممکن است منجر به نوعی مرگ روان‌شناختی و باززایی^۳ شوند که در آن، فرد با احساس نیرو، معنا و هدفی ژرف‌تر در زندگی سر برمی‌آورد (Grof, 1989; Washburn, 1994). شمنیسم با ریتم‌ها و حرکات هماهنگ، تمرکز و آرامش را افزایش می‌دهد و ضمن تقویت همبستگی اجتماعی، الگویی نمادین از مرگ و تولد دوباره برای تحول هویت ارائه می‌کند (Eliade, 1964; Walsh, 1990; Bourguignon, 1973). این ابعاد، شمنیسم را به منبعی الهام‌بخش برای روان‌شناسی فرافردی و رویکردهای درمان‌محور و تحول‌گرایانه معاصر تبدیل کرده‌اند.

هندوئیسم^۴، بر درون‌گرایی، تکامل آگاهی و تعادل تأکید دارد و حقیقت را از طریق شهود، هماهنگی با طبیعت و تجربه شخصی می‌جوید (Zimmer, 1969; Scotton, 1996). مفاهیم بنیادین آتمن^۵ (خود متعالی) و برهمن^۶ (اصل مطلق هستی)^۷ یگانگی فرد با هستی را محور سلوک قرار می‌دهند.

یوگا^۸ تمرین‌های جسمی، ذهنی و مراقبه‌ای، پیوند خود با عالم متعالی و جهان دیگر را فراهم و وحدت آگاهی را تجربه‌پذیر می‌سازد (Krishna, 1971; Zimmer, 1969). آیورودا^۹ «علم زندگی»، نظام سلامت باستانی هند است و بر تعادل پنج عنصر (هوا، آتش، آب، خاک، ائیر) و انرژی‌های حیاتی استوار است و سلامت جسم و روان را از طریق هماهنگی روح فردی با آگاهی کیهانی تضمین می‌کند (Lad, 1984; Thakkur, 1974). این سنت‌ها، مکمل نظام‌های غربی، رهایی از مادی‌گرایی و تعالی آگاهی را ممکن می‌سازند (Scotton, 1996; Berger & Luckmann, 1966). آشنایی با این سنت‌ها، درک عمیق‌تری از ذهن، رشد شخصی و ابعاد فرافردی روان انسان ارائه می‌دهد.

بودیسم^{۱۰}، نظام معنوی برجسته آسیایی با شاخه‌های تراوادا^{۱۱} و مایایانا^{۱۲} بر رهایی آگاهانه از رنج وجودی تمرکز دارد (Scotton, 1996; Govinda, 1969). از دیگر مفاهیم بودیسم، دو مورد قابل اشاره‌اند: آناتا^{۱۳} (عدم وجود خود ثابت و پایدار)، و آنیکا^{۱۴} (ناپایداری و تغییر دائمی هستی) که هر دو، دیدگاه پویای هستی را ترویج می‌کنند (Scotton, 1996; Govinda, 1969; Guenther & Kawamura, 1975). آموزه‌های معنوی بودیسم، با پیوند با مفاهیم روان‌شناسی فرافردی بر اصل «راه میانه» استوار است؛ مسیری که رهایی از افراط و تفریط را هدف قرار داده و به تعادل در زندگی معنوی می‌انجامد. در این مسیر، تمرینات و مراقبه‌هایی متناسب با ویژگی‌های شخصیتی افراد ارائه می‌شود که شامل تأمل بر شفقت خیرخواهانه، شادمانی، بی‌طرفی، آرامش و حتی مواجهه با مفهوم پوچی است. آموزه پوچی در بودیسم، نه به معنای بی‌معنایی، بلکه به معنای فقدان ذات ثابت است و در واقع زمینه‌ساز شکوفایی آگاهی، رهایی از رنج، و پذیرش خلاق واقعیت در لحظه است (Scotton, 1996; Trungpa, 1973; Sopha & Hopkins, 1976). این نظام، سازگار با روان‌درمانی فرافردی، شفقت جهانی و کیفیت زیسته را ارتقا می‌دهد (Govinda, 1969).

کابالا؛ مکتب عرفانی یهودیت، هستی را در چهار سطح آسبه،^{۳۶} رواه،^{۳۷} بریاه^{۳۸} و آنزیلوت^{۳۹} تبیین می‌کند. این سطوح به ترتیب بیانگر جهان عمل و جسمانیت، حوزه روح و عواطف و تخیلات، جهان تفکر و فلسفه، و مرتبه شهود الهی هستند. مفاهیمی مانند راز، حیات روحانی و تجلی صور مثالی الهی در این نظام جایگاه اساسی دارند و با برخی مفاهیم روان‌شناسی فرافردی درباره سطوح تحول‌یافته آگاهی همخوانی دارند (Schachter-Shalomi, 1996; Buber, 1975; Kaplan, 1988). یکی از مفاهیم مرکزی کابالا، «اسفیروت»^{۴۰} یا «درخت زندگی» است که شامل ده صفت الهی و ساختارهای بنیادین واقعیت می‌شود. این نظام نمادین، رابطه میان خدا، انسان و جهان را تبیین کرده و مسیر شناخت و تعالی معنوی را نشان می‌دهد (Halevi, 1972 ; Kaplan, 1988). (تصویر ۲).



تصویر ۲- درخت زندگی (اسفیروت) در فرهنگ کابالا (Schachter-Shalomi, 1996).

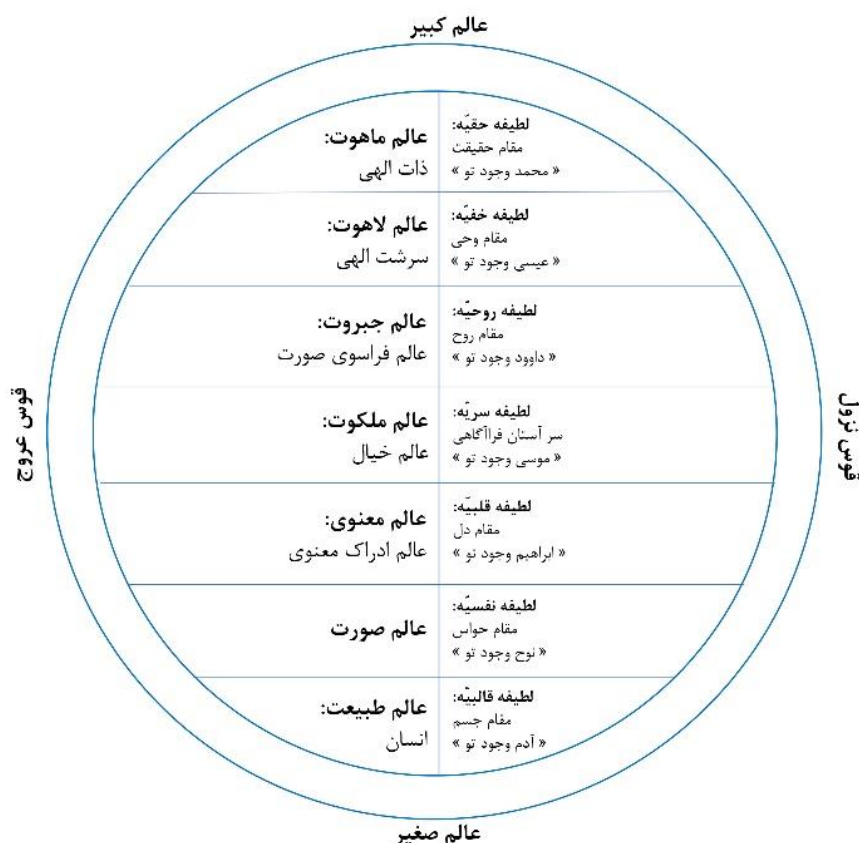
مفهوم «تیکون»^{۴۱} نیز به معنای ترمیم و بازگرداندن تعادل، فرآیندی برای بازیابی هماهنگی روانی و معنوی فرد از طریق شناخت اسفیروت‌ها و بهره‌گیری از روش‌هایی مانند مراقبه، نیایش، داستان‌گویی و تصویرسازی است (Schachter-Shalomi, 1996 ; Kaplan, 1990).

در مجموع، کابالا نظامی جامع برای درک تجربه‌های معنوی، رشد آگاهی و یکپارچگی روانی ارائه می‌دهد. این آموزه‌ها در روان‌شناسی فرافردی نیز مورد توجه قرار گرفته و به‌عنوان چارچوبی برای بررسی تحول درونی، شفای روانی و توسعه آگاهی انسانی به کار رفته‌اند (Schachter-Shalomi, 1996 ; Halevi, 1986).

عرفان مسیحی به‌عنوان یکی از جریان‌های مهم معنوی غرب، بر کرامت انسان، ظرفیت‌های ذهنی و عاطفی، تخیل و احساس و امکان تحول درونی از طریق عشق الهی و نمادهای کهن‌الگویی تأکید دارد (Judy, 1996 ; Underhill, 1990 ; Johnston, 1973). از دیدگاه یونگ، زندگی، مرگ و رستاخیز مسیح دارای معنایی نمادین در ناخودآگاه جمعی هستند و مرگ مسیح می‌تواند نمادی از مرگ نفس^{۴۲} و تولد خود متعالی‌تر^{۴۳} باشد؛ فرآیندی که بیانگر فروپاشی و بازسازی روانی و وجودی انسان است (Jung, 1958 ; Clark, 2012).

در چارچوب روان‌شناسی فرافردی، بهره‌گیری از آموزه‌های عرفان مسیحی موجب تقویت تصویرسازی درونی، تسهیل فرآیند شفای روانی و تأکید بر پیوند میان ذهن، بدن و روان جمعی می‌شود (Judy, 1996 ; Underhill, 1990 ; Cousins, 1978). از این منظر، عرفان مسیحی زمینه‌ای برای بررسی روابط بین‌فردی، رشد آگاهی و شفای جمعی فراهم می‌سازد (Judy, 1996 ; Fox, 1991).

عرفان اسلامی عرفان اسلامی بر سیر و سلوک، تزکیه نفس و حرکت انسان به‌سوی حقیقت متعالی تأکید دارد. مفاهیمی مانند وحدت وجود، تعالی روح و قوس عروج، ساختاری از تحول معنوی ارائه می‌کنند که با برخی مفاهیم روان‌شناسی فرافردی مانند رشد آگاهی و تجربه وحدت قابل مقایسه است (Hashemi, 2012; Ardalan & Bakhtiar, 1973).



تصویر ۳- قوس نزول و عروج در عرفان اسلامی (Ardalan & Bakhtiar, 1973).

روان‌شناسی فرافردی به مطالعه تجارب عرفانی، حالات غیرعادی آگاهی و ابعاد متعالی روان انسان می‌پردازد و این تجارب را به‌عنوان بخش جدایی‌ناپذیر فرآیند رشد و تعالی انسان تلقی می‌کند، نه صرفاً نشانه‌های اختلال یا بیماری روانی (Grof, 1988). این رویکرد تلاش می‌کند تا معنویت و تجربه‌های عمیق انسانی را در چارچوبی علمی، تجربی و میان‌رشته‌ای مورد بررسی قرار دهد، بی‌آنکه به یک سنت دینی خاص متعهد باشد (Scotton et al., 1996)؛ بنابراین تفاوت اصلی میان این رویکردها مبنای معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی آن‌ها است. روان‌شناسی فرافردی برخاسته از فضای علمی و سکولار غربی است و از تجربیات موجود در سنت‌های دینی الهام می‌گیرد بدون آن که تابع آن‌ها باشد؛ درحالی‌که عرفان و روان‌شناسی اسلامی، معنویت را به‌عنوان حقیقتی اصیل، وحیانی و مقصد‌نهایی جان انسان در نظر می‌گیرند (Hashemi, 2012). باین‌وجود، همه رویکردها در تأکید بر ابعاد معنوی وجود انسان، فراروی از نگاه مادی‌گرایانه و نقش معنویت در سلامت روان و رشد فردی اشتراک دارند (Vaughan, 2002). تأثیر آموزه‌های معنوی و ریشه‌های فرهنگی بر روان‌شناسی فرافردی برای هر آیین به‌صورت خلاصه آمده است. (جدول ۱).

جدول ۱- آموزه‌های معنوی آیین‌ها و تأثیرات آن بر روان‌شناسی فرافردی

مکتب/آیین	آموزه‌های معنوی کلیدی	تجلی در روان‌شناسی فرافردی
شمنیسم	وحدت با طبیعت سفرهای عرفانی باززایی (تولد دوباره)	تجربه وحدت الگوی مرگ و تولد دوباره به‌عنوان مدلی برای رشد روانی مشارکت جمعی
هندوئیسم	هماهنگی با طبیعت ماندالا سلسله‌مراتب معنوی تجربه وحدت با برهمن	مسیر تعالی آگاهی رشد معنوی تعادل درونی



بودیسم	رهایی از رنج، مراقبه و آگاهی پوچی (فقدان ذات ثابت و ناپایداری دائمی هستی) یکی شدن با جهان پیرامون تجربه وحدت با نیروانا	راه میانه و تعادل ذهن آگاهی و تجربه متعالی آرامش ذهن شفقت جهانی
کابالا	درخت زندگی (اسفیروت) تعادل میان صفات الهی ساختار چهارگانه کیهان (جسم، روح، تفکر و شهود)	ترمیم و تعادل روانی مراقبه و تطهیر روح داستان گویی عرفانی و تصویرسازی ذهنی از طریق اشعار و نیایش‌ها
مسیحیت	تعالی روح تجربه وحدت با خدا	شفای روانی، تصویرسازی درونی پیوند ذهن، بدن و روان جمعی رشد معنوی و اجتماعی، فردیت‌یابی
اسلام	وحدت وجود سیروسلوک/ تزکیه نفس تجربه وحدت با خدا	پیوند ذهن و بدن آرامش و ذکر

۳-۳- آیین‌های گوناگون و معماری فرافردی

آموزه‌های معنوی در سنت‌های مختلف از شمنیسم و هندوئیسم و بودیسم تا کابالا، عرفان مسیحی و اسلامی همواره بر تجربه وحدت، تعالی آگاهی، تزکیه نفس و ارتباط با جهان هستی تأکید داشته‌اند. این مفاهیم در معماری فرافردی از طریق عناصر نمادین، هندسه، نور، سکوت، تناسبات و سازمان فضایی به تجربه‌هایی فراتر از کارکرد مادی فضا تبدیل می‌شوند. در این فضاها، معماری به عنوان ابزاری برای تحول روانی و معنوی فرد عمل می‌کند. این فضاها با تحریک حواس، ایجاد حس حضور، و دعوت به سکوت و تأمل، امکان تجربه حالات تغییر یافته آگاهی و اتصال با ابعاد متعالی وجود را فراهم می‌سازند.

معماری شمنی، فضاها را به عنوان پل ارتباطی انسان، طبیعت و جهان ارواح می‌سازد (الیاده، ۱۳۹۹). مصالح طبیعی با کمترین دخل و تصرف انسانی، پیوند با طبیعت را بازتاب می‌دهند. ساختار فضاها ساده، معمولاً سرپوشیده، مدور یا شعاعی و هماهنگ با محیط است. نمونه آن، یورت^۴ مغولی و آیلانگ‌های سیبریایی است. ستون مرکزی یا درختان مقدس، واسطه میان زمین و آسمان‌اند و به شکل تیر میانی یورت یا درخت زندگی تعیین می‌یابند. آتش مرکزی و سایبان ارواح بستری برای آیین‌های شمنی و اتصال با نیروهای ماورایی فراهم می‌کنند.

آرایش دایره‌ای یا شعاعی مکان‌ها، نمادی از چرخه طبیعت و عالم ارواح است و برای آیین‌های جمعی و سفرهای روحانی به کار می‌رود. نمادهای طبیعی مانند آب روان در اسطوره‌شناسی ترک-مغولی و سیبریایی، محور آیین‌های معنوی و درمانی‌اند. مراسم شمنی در محیط‌های جمعی انجام می‌شوند که در مرکز آنها، شمن با رقص، نواختن طبل و استفاده از نمادهای طبیعی، زمینه تحول معنوی و شفاگری را فراهم می‌کند (Eliade, 1964 ; Vitebsky, 2001).

معماری هندی، معابد هندو، بازتابی از هستی‌شناسی و نمادگرایی این آیین است. شکل‌های مقدس مانند دایره و مربع (ماندالا)^۴ بیانگر مفاهیم کیهان‌شناختی و مرکزیت هستند. معابد با محوریت فضاها مرکزی و سلسله‌مراتب فضایی، افراد را به سوی مرکز مقدس و تجربه وحدت با برهمن هدایت می‌کنند. هندسه مقدس، نمادهای اسطوره‌ای و آرایش فضایی معابد، در خدمت تعالی آگاهی فرافردی قرار دارند. این معابد بر اساس مفاهیم، نمادگرایی، ویژگی‌های جهان طبیعی، اسطوره‌شناسی، اسرارگرایی و نظریه‌های عناصر آیورودا (زمین، هوا، آتش و آب) شکل گرفته‌اند. این عناصر با عنصر پنجم یعنی فضا پیوند می‌خورند و معبد را به بازتابی از کیهان تبدیل می‌نمایند (Barrie, 2010 ; Eliade, 1958 ; Michell, 1988 ; Burckhardt, 1967).

معابد هندو با توجه به جهت‌های اصلی، در نزدیکی رودخانه‌های مقدس یا کوه‌ها ساخته می‌شوند تا هماهنگی با کیهان و نیروهای طبیعت حفظ شود. این انتخاب‌ها ریشه در باورهای مقدس و اسطوره‌ای دارد (Raddock, 2011; Barrie, 2010). معبد هندو نمادی از جهان کامل، نظم، زندگی بی‌پایان و تمامیت حیات است (Michell, 1988). پیچیدگی معبد با بدن انسان مقایسه می‌شود به گونه‌ای که بخش‌های مختلف معبد، به ویژه ویمانا^۵ گنبد و محراب مقدس^۶ به پیشانی، برج معبد به بالای سر، دروازه‌ها به پاهای خداوند، فضای جلوی محل مقدس به بینی، فضای میانی به گردن و سالن‌ها، به بدن انسان تشبیه می‌شود که نمادی از وحدت انسان و الهی به شمار می‌آید (Michell, 1988; Barrie, 2010; Raddock, 2011).



مسیر ورود به معبد از طریق موکا ماتاپا^۸ دروازه اصلی که نیمه‌باز و پر نور است، شروع می‌شود. سپس از زیر گوپورا^۹ (پاهای خداوند) عبور می‌کنید. مسیر شامل چندین دروازه، حیاط‌ها، محوطه‌های پیرامونی با نور متوسط و بازوهای محدود است. در نهایت به گابه‌گریها^{۱۰} می‌رسید، فضای مقدس با تنها یک بازو که نور را بر روی پیکره الهی می‌تاباند و با چراغ‌های روغنی روشن می‌شود. این طراحی نور و حرکت از دروازه‌های بیرونی به سمت محل مقدس، نمادی از گذر از جهان مادی به جهان لطیف‌تر و معنوی است (Raddock, 2011). معابد هندو فضاهایی قدرتمند و مقدس هستند و برای فعال‌سازی یک یا دو چاکرای^{۱۱} مهم در سیستم انرژی یوگا گرامی داشته می‌شوند. معابد نقش اجتماعی و مذهبی نیز دارند؛ آیین‌های معبد به گرد هم آوردن جامعه و ایجاد مشارکت جمعی کمک می‌کنند (Barrie, 2010)؛ بنابراین معماری فرافردی در معبد هندو ظرفی برای حضور الهی است که از طریق مشارکت جمعی، معانی کیهانی را بیان می‌نماید.

معماری بودایی به دو شاخه تراوادا (مسیر باستانی، رایج در جنوب و جنوب شرقی آسیا) و ماهایانا (مسیر بزرگ‌تر، رایج در تبت، چین، کره و ژاپن) تقسیم می‌شود. معماری بودایی در جنوب و جنوب شرق آسیا شامل سه نوع است: استوپا^{۱۲}، اُچایتیا^{۱۳} (معابد غاری) و ویهارا^{۱۴} (محل اقامت راهبان) که نمونه‌هایی مانند استوپای سانچی^{۱۵} در هند از کهن‌ترین فرم‌های بودایی به شمار می‌روند. معابد بودایی از سنگ یا آجر و با فرم‌های حجمی ساخته شده‌اند که نماد صعود و اعتلای معنوی‌اند. استوپاها ساختاری توپر و مطابق با گنبدی در رأس و پلان مربع دارند که پلکانی بالا می‌روند و نظامی از دایره و مربع را به‌عنوان نماد محور هستی و مراتب وجود ترسیم می‌کنند (Fisher, 1993).

معماری بودایی با تأکید بر سادگی، آرامش و حذف اضافات، فضایی برای مراقبه و رهایی از رنج فراهم می‌کند. استوپاها با فرم‌های بالارونده، مسیر تعالی و رهایی را بازنمایی می‌کنند. نمادهایی چون نیلوفر آبی و چرخه زندگی، همراه با فضاهای باز و سکوت، امکان تجربه آرامش عمیق و آگاهی معنوی را فراهم می‌کنند.

مفاهیم اُکو^{۱۶}، «فضای درونی یا عمق فضا»، در معماری بودایی به تدریج‌بندی فضاها و ایجاد حس کشف آرام و معنوی در عبور از فضاهای مختلف اشاره دارد، ما^{۱۷} «فضای میانی یا خلأ معنی‌دار»، دلالت بر فضا، زمان و فاصله دارد و برای ایجاد تعادل، انعکاس و سکون به کار می‌رود و میه‌گاکوره^{۱۸} به معنای «آشکار و پنهان شدن تدریجی»، تکنیک رمزگذاری فضا برای تفکر و تجربه معنوی عمیق، اصول کلیدی معماری بودایی و ژاپنی‌اند و با سکونت ذهنی، تعامل فضایی و رشد معنوی همسو هستند (Maki et al., 1980). این مفاهیم اتصال به آگاهی فراتر را فراهم می‌کنند؛ بنابراین بررسی این مفاهیم می‌تواند پل میان ریشه‌های فرهنگی روان‌شناسی فرافردی و تأثیرات آن در معماری آیین بودا باشد. (Levitt, 2005).

در **معماری کابالا**، ساختار «درخت زندگی و اسفیروت‌ها» الهام‌بخش سازماندهی فضایی و نمادگرایی معماری هستند. اعتقاد به نیروی سنگ‌ها و تقدیس کوه و اعتقاد به ارتباط جهات با تقدس دارای تأثیر مستقیم بر شکل‌گیری کنیسه‌ها و مکان‌های معنوی کابالا داشته است. استفاده از سلسله‌مراتب فضایی، تقارن، نورپردازی و نمادهای عرفانی، بستری برای مراقبه، تلهیر روح و تجربه اتحاد با الهیت فراهم می‌کند. این معماری با ایجاد فضاهای تأمل و نیایش، به رشد معنوی و بازیابی تعادل روانی کمک می‌کند.

معماری مسیحی، به‌ویژه کلیسای مسیحی با تأکید بر نور، ارتفاع، رنگ و نمادهای اسطوره‌ای، فضایی برای تجربه حضور الهی و تعالی روح خلق می‌کنند. این فضاها، امکان تصویرسازی درونی و التیام روانی را برای فرد فراهم می‌سازند. در معماری مسیحی عناصری مانند استفاده از گنبد‌های مرکزی و یا محوره‌های قوی در پلان نشان‌دهنده مرکزیت و وحدت است و این موضوع با معماری معنوی سایر فرهنگ‌ها نیز شباهت‌هایی دارد. نور به‌عنوان یکی از عناصر مهم در نمادسازی الهی در معماری مسیحیت مطرح است (Grupico, 2011). مطالعات گروپیکو^{۱۹} (۲۰۱۱) نشان می‌دهد که گنبد‌ها در معماری مسیحی به‌عنوان استعاره‌های بصری برای سفر معنوی و پیوند میان جهان انسانی و الهی عمل می‌کنند. در مطالعه ماخلینا^{۲۰} (۲۰۱۴) درباره طراحی نمادین کلیسای جامع آمده است که این فضاها برای تأکید بر وحدت قلمروهای آسمانی و زمینی ساخته شده‌اند. به‌عنوان مثال طاق‌های محراب تصاویری از بهشت؛ و چراغ‌ها و شمع‌ها تصاویر نور ابدی‌اند (Bychkov, 1991 به نقل از Makhlina, 2014).

معماری اسلامی، به‌ویژه در مساجد، بازتاب سیروسلوک عرفانی و پیوند با عالم معنا است. هندسه مقدس، کتیبه‌های قرآنی، نقوش اسلیمی و نمادهای نور، فضایی برای ذکر، تفکر و اتصال الهی فراهم می‌کنند. سلسله‌مراتب فضایی، مرکزیت محراب، گنبد و مناره‌ها، مراتب عرفانی را بیان کرده و امکان تجربه حضور الهی و آرامش درونی را فراهم می‌کنند.

عقیده «وحدت وجود» در متافیزیک صوفی و اسلامی، حضور خدا را هم‌زمان در درون و فراتر از جهان نشان می‌دهد؛ کریچلو^{۶۱} توضیح می‌دهد: هنر غیرتصویری آذر اسلام، جهان معنوی را از طریق هندسه، ریتم، آرابسک‌ها و خوشنویسی منعکس می‌کند که نظم الهی و مفهوم وحدت را بازنمایی می‌کند (Critchlow, 1976). در هنر و معماری اسلامی، این وحدت وجود در دو سطح بزرگ (کیهان) و کوچک (انسان) به نمایش گذاشته می‌شود (Makhlina, 2014). هنر مساجد شامل الگوهای هندسی، کاشی‌کاری و خوشنویسی است که نظم الهی و معانی عرفانی را تصویر می‌کنند (; Critchlow, 1976 ; Bakhtiar, 1976 ; Makhlina, 2014).

مطالعه دیکسان^{۶۲} (۱۹۹۸) نشان می‌دهد که مسجد به‌عنوان فضایی معنوی تعادل کامل میان ابعاد جسم، ذهن و روح مؤمن را از طریق حرکت بدنی، صدا و تمرکز درونی برقرار می‌کند. ساختار داخلی مسجد بازتاب فضای درونی روح است که با هندسه و فرم‌های خود، به ذهن مراقبه‌گر اجازه می‌دهد به معانی و ادراکات درونی دست یابد (Orselli-Dickson, 1998). مکعب در تعامل شکل و سطح، نمادی از کمال، ثبات و آرامش برای تأمل و تفکر است (Ardalan & Bakhtiar, 1973). معماری اسلامی به جهت‌گیری فضایی اهمیت می‌دهد، به‌ویژه جهت قبله که به‌سوی مکه است (Orselli-Dickson, 1998). بورکهارت (۲۰۰۹) کعبه را «مرکز آیینی جهان اسلام» می‌داند که هر وجه آن به یکی از جهات اصلی اشاره دارد (Burckhardt, 2009). اردلان و بختیار (۱۹۷۳) توضیح می‌دهند که ساختار عمودی مسجد به سه ناحیه نمادین تقسیم می‌شود:

- مربع: نماد جهان پایین یا دنیای زمینی با چهار جهت اصلی
- گنبد: نماد جهان بالا یا آسمان، کمال، ابدیت و آسمان‌ها
- هشت‌ضلعی: ناحیه انتقالی بین جهان زمینی و آسمانی و نماد گذار و اتصال میان دایره (آسمان) و مربع (زمین) است. گروپیکو (۲۰۱۱) توضیح می‌دهد که طرح هشت‌ضلعی در مساجد بازتاب‌دهنده تفکر عرفانی اسلامی است و به‌عنوان هشت باغ با هشت دروازه تصویر می‌شود (Grupico, 2011).

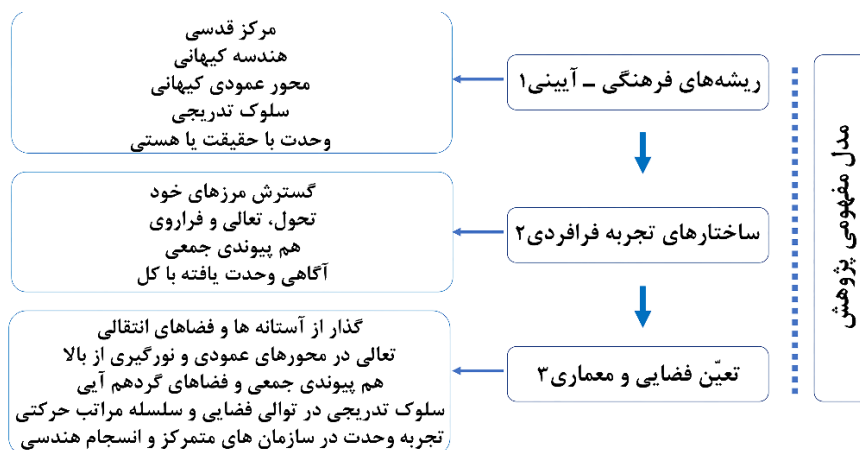
کلیسا و مسجد هر دو را می‌توان به نوعی تجسم کیهان الهی دانست. گنبد در این بناها بیشتر به دلیل معنا و نمادگرایی آن توسعه‌یافته تا دلایل صرفاً سازه‌ای (E.B.Smith, 1950) به نقل از (Barrie, 2010). پلان مرکزی با گنبد بر فراز آن به‌عنوان تجسم بصری سفر معنوی پذیرفته شده است (Krautheimer, 1942) به نقل از (Grupico, 2011).

۳-۴- مدل مفهومی پژوهش: ارتباط ریشه‌های فرهنگی، ساختارهای روانی فرافردی و معماری

با اتکا به چارچوب نظری ارائه‌شده رابطه میان ریشه‌های فرهنگی، ساختارهای روانی فرافردی و سازمان فضایی معماری در قالب مدل مفهومی سه لایه تبیین شد. مدل مفهومی پیشنهادی ریشه‌های فرهنگی آیین‌ها را از محدوده تفسیر صرفاً نمادین فراتر برده و از طریق ساختارهای روان‌شناختی فرافردی به سازمان فضایی معماری پیوند می‌زند. بر مبنای چارچوب نظری پژوهش، فرایند انتقال مفاهیم فرافردیت از بسترهای آیینی به ساختار روانی فرافردی و سپس به سازمان‌دهی فضایی معماری، به تفکیک هر آیین مورد تحلیل قرار گرفت.

- **لایه نخست: ریشه‌های فرهنگی و ساختار آیینی:** در نخستین سطح، فرافردیت به‌عنوان پدیده‌ای فرهنگی تحلیل می‌شود. برخی ساختارهای این بخش همچون مرکزیت، محور عمودی کیهانی، سلوک تدریجی، وحدت وجود و هندسه کیهانی الگوهای بنیادینی هستند که تجربه‌ای فراتر از فرد را سامان می‌دهند. در این مرحله، تحلیل پژوهش معطوف به استخراج ساختارهای معنایی مشترک است، نه تفسیر الهیاتی آن‌ها (; Ardalan & Bakhtiar, 1973 ; Underhill, 1990; Schachter-Shalomi, 1996; Zimmer, 1969; Eliade, 1964, Burckhardt, 2009).
- **لایه دوم: ساختارهای روانی فرافردی (لایه میانجی):** در سطح دوم، مفاهیم فرهنگی به ساختارهای تجربه انسانی ترجمه می‌شوند. این لایه، حلقه واسط میان معنا و فضا است و نقش کلیدی در انسجام نظری فرآیند ایفا می‌کند. بر اساس برخی نظریات روان‌شناسی فرافردی از جمله دیدگاه‌های مازلو در خصوص تجارب اوج، استسیلاو گروف درباره حالات گسترده آگاهی، و نظریه ناخودآگاه جمعی کارل یونگ، تجربه فرافردی واجد ویژگی‌هایی همچون انحلال مرزهای خود و رسیدن به خود اصیل، آگاهی وحدت یافته، تعالی و فراروی و هم‌پیوندی جمعی است. در این پژوهش، این ویژگی‌ها به‌مثابه کیفیت‌های پدیدارشناختی تجربه تحلیل می‌شوند؛ بدین معنا که تمرکز بر نحوه تجربه شدن آن‌ها در آگاهی انسانی است، نه بر اثبات متافیزیکی آن‌ها. (; Jung, 1958; Maslow, 1969; Grof, 1988; Wilber, 1980).

- **لایه سوم: تعیین فضایی در معماری:** در سطح سوم، ساختارهای روانی فرافردی به سازمان فضایی ترجمه می‌شوند. معماری در این چارچوب نه صرفاً نمادین، بلکه ساختاری تجربه ساز تلقی می‌شود؛ بنابراین، معماری به بستری برای بازآفرینی ساختار تجربه فرافردی تبدیل می‌شود. (Ardalan & Bakhtiar, 1973; Critchlow, 1976; Maki et al., 1980; Barrie, 2010; Michell, 1988; Grupico, 2011; Orselli-Dickson, 1998). این سه سطح، نه به صورت مجزا، بلکه به مثابه یک فرآیند تحولی از معنا به تجربه و از تجربه به فضا عمل می‌کنند (تصویر ۴).

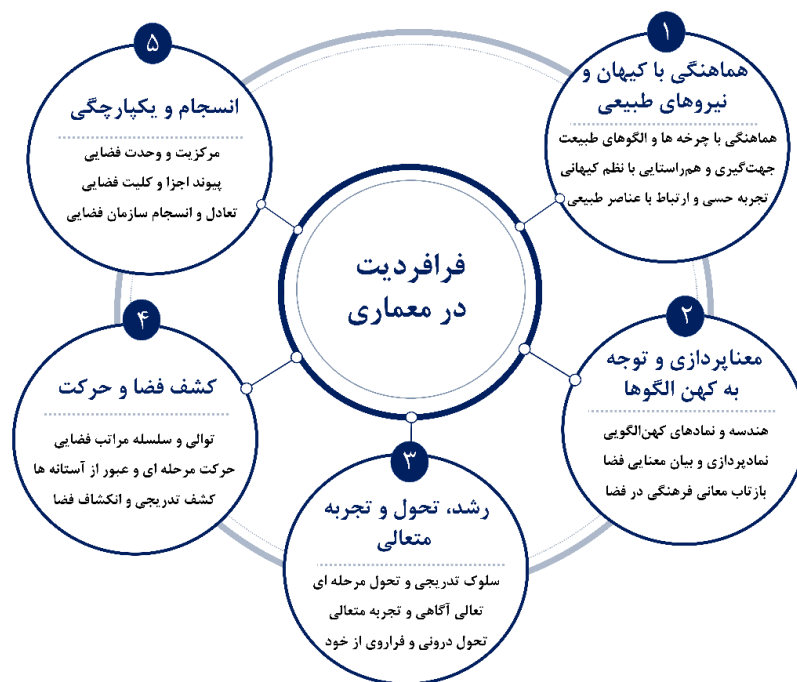


تصویر ۴- مدل مفهومی: ارتباط ریشه های فرهنگی، ساختارهای روانی فرافردی و معماری
(مأخذ: تدوین پژوهشگران بر پایه:

¹ (Eliade (1964)، Zimmer (1969)، Schachter-Shalomi (1996)، Underhill (1990)، Ardalan & Bakhtiar (1973)، Burckhardt (2009)
² (Maslow (1969)، Jung (1958)، Grof (1988)، Wilber (1980)
³ (Michell (1988)، Barrie (2010)، Maki et al. (1980)، Critchlow (1976)، Ardalan & Bakhtiar (1973)، Grupico (2011)، Orselli-Dickson (1998)

بر مبنای چارچوب نظری پژوهش، دیدگاه‌های روان‌شناسی فرافردی و تأثیر آموزه‌ها و بررسی ریشه‌های فرهنگی هر یک از آیین‌های معنوی که سبب ایجاد جایگاه فرافردی در معماری می‌شوند، پنج طبقه‌بندی اصلی برای مؤلفه‌های فرافردیت در معماری تبیین شد. این پنج مؤلفه شامل هماهنگی با کیهان و نیروهای طبیعی، معناپردازی و توجه به کهن‌الگوها، رشد، تحول و تجربه متعالی، انسجام و یکپارچگی و کشف فضا و حرکت است. همچنین برای هر مفهوم اصلی، زیرمجموعه‌های آن استخراج شد که به طور خلاصه در تصویر ۵ آورده شده است.





تصویر ۵- مؤلفه‌های اصلی فرافردیت در معماری (مأخذ: تدوین پژوهشگران بر اساس:

- ¹ (1964) Eliade, (1969) Zimmer, (1984) Lad, (1988) Michell, (2010) Barrie;
² (1958) Jung, (1402) Eliade, (2009) Burckhardt, (1976) Critchlow, (1973) Ardalan & Bakhtiar;
³ (1969) Maslow, (1988) Grof, (1980) Wilber, (1990) Walsh, (2002) Vaughan;
⁴ (1980) Maki et al., (2005) Levitt, (2010) Barrie, (1988) Michell, (2011) Grupico;
⁵ (1986) Halevi, (1996) Schachter-Shalomi, (1976) Critchlow, (1973) Ardalan & Bakhtiar.

برآیند مبانی نظری پژوهش، پنج مؤلفه «هم‌هنگی با کیهان و نیروهای طبیعی»، «معناپردازی و توجه به کهن‌الگوها»، «رشد، تحول و تجربه متعالی»، «کشف فضا و حرکت» و «انسجام و یکپارچگی» را به‌عنوان چارچوب تحلیل مصادیق معماری مشخص می‌کند. در بخش یافته‌ها، مصادیق منتخب بر اساس نحوه بازتاب این مؤلفه‌ها در ویژگی‌های فضایی و کالبدی مورد خوانش قرار می‌گیرند. در مؤلفه هم‌هنگی با کیهان و نیروهای طبیعی، شاخص‌هایی چون جهت‌گیری، ارتباط با بستر و عناصر طبیعی و محورهای کیهانی؛ در مؤلفه معناپردازی و توجه به کهن‌الگوها، هنر و نمادهای نمادین، مرکزیت و عناصر آیینی؛ در مؤلفه رشد، تحول و تجربه متعالی، سلسله‌مراتب فضایی، حرکت صعودی یا تدریجی، آستانه‌ها و تغییر کیفیت نور؛ در مؤلفه کشف فضا و حرکت، توالی فضایی، حرکت مرحله‌ای، پنهان و آشکارشدن تدریجی فضا، سکوت و خلوت؛ و در مؤلفه انسجام و یکپارچگی، مرکزیت، وحدت کالبدی، پیوند میان اجزای فضا و حرکت از کثرت به وحدت مبنای تحلیل قرار می‌گیرند. بدین ترتیب، پنج مؤلفه استخراج‌شده از مبانی نظری، ابزار خوانش و مقایسه نظام‌مند مصادیق در بخش یافته‌های پژوهش را فراهم می‌آورند.

۴- تحلیل داده‌ها و یافته‌ها

یافته‌های پژوهش بر اساس تحلیل محتوایی آیین‌های معنوی و پیوند آن‌ها با چارچوب روان‌شناسی فرافردی و چگونگی بازتاب آن‌ها در بناهای معماری ارائه می‌شود. این یافته‌ها در سه محور اصلی سازمان‌دهی شده‌اند: اشتراکات و افتراقات ساختاری و محتوایی آیین‌ها، ارتباط میان ساختارهای فرهنگی- آیینی، فرآیندهای روانی فرافردی و تعینات فضایی معماری، و بازتاب ریشه‌های فرهنگی در مؤلفه‌های کلیدی معماری. هدف، استخراج الگوهای بنیادین و کاربردی از این تعاملات برای تبیین نقش معماری در تسهیل تحول آگاهی است.

۴-۱- تحلیل محتوایی آیین‌ها و اشتراکات و افتراقات ساختاری و محتوایی

در مجموع، آیین‌های معنوی گوناگون، با وجود تفاوت‌های نمادین و روشی، الگوهای بنیادین و مشابه از مسیر رشد فرافردی، تحول تدریجی، مرگ و تولد دوباره معنوی و وحدت با حقیقت ارائه می‌دهند که همگی به‌عنوان ساختارهای معنوی فرافردیت



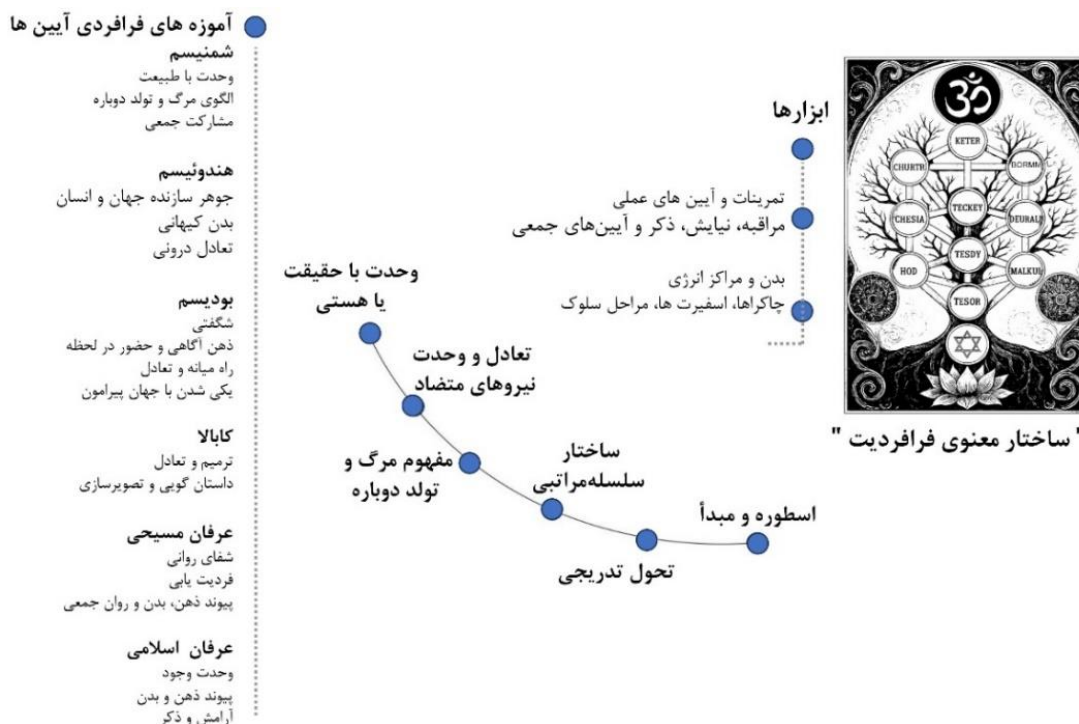
قابل تحلیل هستند؛ بنابراین از بررسی ارکان اصلی آیین‌ها می‌توان به اختصار به اشتراکات و افتراقات ساختاری و محتوایی آیین‌ها دست یافت.

۴-۱-۱- اشتراکات ساختاری و محتوایی

اشتراکات ساختاری و محتوایی آیین‌های مورد مطالعه را می‌توان در شش دسته طبقه‌بندی کرد:

- **سیر مرحله‌ای و صعودی:** مسیر معنوی در سنت‌های مختلف غالباً به صورت تدریجی و سلسله‌مراتبی، از وضعیت متعارف به مراتب بالاتر آگاهی و تعالی صورت‌بندی می‌شود؛ مانند سفر شمنی، چاکراهای هندوئیسم، راه هشت‌گانه بودا و مراتب سلوک عرفانی.
- **مرگ و تولد دوباره نمادین:** در برخی سنت‌ها، عبور از خود متعارف از طریق الگوی مرگ و باززایی نمادین با تحول و دستیابی به آگاهی متعالی پیوند دارد.
- **حرکت از کثرت و فردیت به وحدت:** گذر از جدایی و فردیت به سوی نوعی وحدت با حقیقت، هستی یا امر متعالی، یکی از ساختارهای مشترک این سنت‌هاست.
- **تمرینات و آیین‌های عملی:** مراقبه، نیایش، ذکر و آیین‌های جمعی از مهم‌ترین شیوه‌های عملی برای تحول آگاهی و طی مسیر معنوی‌اند.
- **مراتب و صفات روانی- معنوی:** ساختارهایی مانند چاکراها، اسفیروت‌ها و مقامات عرفانی، مراحل یا ابعاد رشد روانی، اخلاقی و معنوی را بازنمایی می‌کنند.
- **تعادل و یکپارچگی:** دستیابی به تعادل میان نیروها یا عناصر متقابل و حرکت به سوی انسجام، در سنت‌های مورد مطالعه از مؤلفه‌های مهم تحول معنوی است.

باین‌حال، این اشتراکات در سطح ساختارهای کلی تجربه و تحول معنوی قابل مقایسه‌اند و به معنای یکسانی محتوایی یا آیینی سنت‌ها نیستند؛ زیرا تعریف حقیقت متعالی، مسیر رهایی، جایگاه بدن و انرژی و نوع مناسک در هر سنت متفاوت است. ساختار مرحله‌ای و مهم‌ترین آموزه‌های فرافردی سنت‌های مورد مطالعه در تصویر ۶ خلاصه شده است.



تصویر ۶- ساختار مرحله‌ای آیین‌ها و آموزه‌های فرافردی آن‌ها

۴-۱-۲- افتراقات ساختاری و محتوایی

با وجود اشتراکات ساختاری، سنت‌های مورد مطالعه در چهار محور اصلی تفاوت دارند:

- **نوع حقیقت متعالی و شیوه درک آن:** شمنیسم بر ارواح و طبیعت، هندوئیسم بر برهمن، بودیسم بر نیروانا، کابالا بر ساختار اسفیروت‌ها، مسیحیت بر تثلیث و تجسم، و اسلام بر توحید تأکید دارد.
- **فرایند رستگاری و تعالی:** مسیر دستیابی به رهایی یا کمال در سنت‌ها از طریق ایمان، عمل، شناخت عرفانی، مراقبه یا پاک‌سازی متفاوت است.
- **نقش بدن و انرژی:** در هندوئیسم و کابالا، ساختارهای انرژی و مراتب درونی برجسته‌ترند؛ در عرفان اسلامی و مسیحی، بدن بیشتر بستر یا واسطه تجربه روحانی است.
- **نوع آیین‌ها و مناسک:** شیوه‌های آیینی و جمعی، از رقص و مراقبه تا دعا، ذکر و مناسک کلیسایی، متناسب با زمینه فرهنگی هر سنت تفاوت دارند.

۴-۲- ارتباط ساختار فرهنگی-آیینی، روان‌شناسی فرافردی و تعیین فضایی

در این بخش، چگونگی ترجمه آموزه‌های معنوی به الگوهای روانی و سپس بازتاب آن‌ها در سازمان فضایی معماری تبیین شد. در شمنیسم، ویژگی‌هایی همچون توجه به محور عالم (درخت زندگی)، سفر خلسه‌آور و باززایی، به انحلال نفس، ارتباط کیهانی و ایجاد تجربه‌های اضطراب معنوی منجر شده و در فضاهای گردهمایی غالباً مدور با عنصر عمودی مرکزی تعیین می‌یابد. هندوئیسم با نظام چاکرا، یوگا و آیورودا سبب صعود تدریجی و تعادل روانی شده و این امر در فضاهای معماری به صورت سلسله‌مراتب فضایی و پلان ماندالایی نمود می‌یابد. بودیسم با ارائه راه‌های چندگانه رهایی از رنج و توجه به ناپایداری جهان از طریق ذهن‌آگاهی، لایه‌بندی فضایی و ایجاد خلأهای تأمل‌برانگیز در طراحی فضا را به کار می‌گیرد. کابالا با اسفیروت‌ها و تعادل روانی، هندسه نمادین منظم و سلسله‌مراتب عمودی را بازتاب می‌دهد. مسیحیت توجه به نماد مرگ و تولد دوباره را که سبب ایجاد نیرو، معنا و هدفمندی زندگی می‌شود با نورپردازی نمادین عمودی و حرکت طولی از ورودی به محراب مرتبط می‌سازد. عرفان اسلامی وحدت توحیدی را که سبب ایجاد آگاهی یکپارچه و منسجم می‌شود از طریق گنبد مرکزی، انتزاع هندسی و جهت‌گیری قبله بیان می‌کند. این ارتباطات نشان می‌دهند معماری نه تنها بازتاب عینی آموزه‌های فرافردی است، بلکه بستری پویا برای تحقق تجربیات روان‌شناختی و معنوی فراهم می‌آورد؛ جایی که فضا، ذهن و آیین در تعاملی تحول‌آفرین هم‌افزا می‌شوند. جدول ۲ ارتباط مستقیم میان ساختارهای فرهنگی - آیینی، فرآیندهای روان‌شناختی فرافردی و تعیینات فضایی معماری را نشان می‌دهد.

جدول ۲- ارتباط ساختار فرهنگی-آیینی، روان‌شناسی فرافردی و تعیین فضایی بر مبنای مدل مفهومی پژوهش

آیین	ساختار فرهنگی - آیینی	ساختار روان‌شناختی	تعیین فضایی	مفاهیم طراحی
شمنیسم	محور عالم سفر خلسه باززایی	ارتباط کیهانی انحلال نفس اضطراب معنوی	محور عمودی فضای گرد هم‌آیی	عنصر عمودی مرکزی طرح جمعی
هندوئیسم	نظام چاکرا یوگا و آیورودا ماندالا	صعود تدریجی تعادل درونی	سلسله‌مراتب فضایی پیشرفت به داخل فضا طرح ماندالایی	سلسله‌مراتب فضایی هم‌مرکزی
بودیسم	مسیر هشت‌گانه ناپایداری جهان	ذهن‌آگاهی جدایی و رهایی	توالی و لایه‌بندی فضایی خلأهای تأمل‌برانگیز	حرکت متوالی رمزگذاری و کشف‌پذیری فضا
کابالا	اسفیروت (درخت زندگی)	ترمیم و تعادل صعود معنوی	نمادگرایی عمودی سلسله‌مراتب فضایی	هندسه نمادین منظم
مسیحیت	نماد مرگ - تولد	تحول	نور از بالا، حرکت	تأکید بر نورپردازی نمادین
عرفان اسلامی	وحدت (توحید) جهت‌گیری	آگاهی وحدت یافته	گنبد مرکزی انتزاع هندسی	انسجام فضایی

۵-۳- بازتاب ریشه‌های فرهنگی و مؤلفه‌های فرافردیت در معماری

تحلیل مقایسه‌ای آیین‌های مورد مطالعه نشان داد که با وجود تفاوت‌های فرهنگی و الهیاتی، مجموعه‌ای از ساختارهای مشترک مرتبط با تجربه فرافردی در آن‌ها قابل شناسایی است. این اشتراکات در سطح تجربه‌هایی چون وحدت، سیر و تحول تدریجی، معناپردازی نمادین، تعادل و یکپارچگی و پیوند با طبیعت و کیهان قابل بازشناسی‌اند. برآیند این تحلیل به استخراج پنج مؤلفه اصلی فرافردیت در معماری منجر شد که نحوه بازتاب آن‌ها در فضاهای معنوی سنت‌های مورد مطالعه در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳- مؤلفه‌های فرافردیت در معماری و تحلیل نحوه بازتاب آن‌ها در فضاهای معنوی

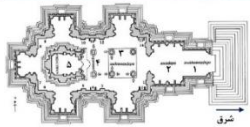
آیین‌ها	مؤلفه‌های فرافردیت در معماری				
	هماهنگی با کیهان و نیروهای طبیعی	معناپردازی و توجه به کهن‌الگوها	رشد، تحول و تجربه متعالی	کشف فضا و حرکت	انسجام و یکپارچگی
تأثیر روان شناختی	اتصال انسان به کل هستی و طبیعت	آگاهی جمعی تقویت هویت فرهنگی - معنوی	احساس نیرو و معنا تحول فردی، جمعی و وجودی	اکتشاف و انکشاف کشف تدریجی و صعود معنوی	تجربه وحدت
شمنیسم	اهمیت کوه، درخت و آب در استقرار فضا	آرایش دایره‌ای نماد چرخه طبیعت و عالم ارواح آتش مرکزی و سایبان ارواح، فضاهای ویژه برای آیین‌های شمنی	محوریت عمودی مشارکت جامعه	هندسه دایره تیر عمودی یا درخت اتصال‌دهنده زمین به آسمان	وحدت جمعی
هندوئیسم	ساخت معابد با توجه به جهات اصلی جغرافیایی	ساخت معابد در نزدیکی رودخانه‌های مقدس یا کوه‌ها	سلسله‌مراتب فضایی حرکت از نور به تاریکی سکوت جهت دریافت معنا	هندسه دایره و مربع مسیر ورود، عبور از زیر پای الهه معبد، قدس الاقدس / از نور به تاریکی	معابد به‌عنوان مراکز انرژی و وحدت جامعه
بودیسم	تعامل انسان، طبیعت و کیهان / ساخت معبد در جهت محور شمالی و جنوبی / مصالح طبیعی صخره، درخت و آبشار نشانه‌هایی از ارواح و نیروهای معنوی	نماد نیلوفر آبی و چرخه زندگی / ساختار پلکانی نماد صعود و اعتلای معنوی / فضای باز و سکوت / پل نماد گذر از دنیای مادی به معنوی / گذرا بودن زندگی و چرخه تولد و مرگ، در معماری با پیداکردن تعادل با طبیعت و توجه به تغییرات فصلی به‌صورت نمادین	کشف تدریجی فضا سلسله‌مراتب دریافت معنا	پلان معابد با هندسه دایره و مربع کشف آرام و معنوی فضا / فضای میانی یا خلأ معنی‌دار و ایجاد تعادل، انعکاس و سکون / پنهان و آشکارشدن تدریجی فضا و کشف و رمزگذاری	ساده‌گرایی و تنوع‌گرایی هم زمان در فضاها / وحدت در کثرت / طی طریق در جهت تمامیت‌یابی
کابالا	اعتقاد به جهات جغرافیایی مقدس و ساخت کنیسه رو به‌سوی اورشلیم یا بیت‌المقدس	نمادگرایی و بهره‌گیری از کهن‌الگوها اعتقاد به نیروی جادویی سنگ‌ها و تقدیس کوه	سلسله‌مراتب فضایی محوریت عمودی با ساختار پلکانی	هندسه مربع و مستطیل در پلان با قرارگیری آرک یا محل قرارگیری تابوت عهد در مرکز و بالاتر از سایر بخش‌ها ارتباط جهت عمودی و تقدیس مکان - مسیر حرکت ورودی از شرق به غرب	وحدت در ساختمان‌ها / وجود سلسله‌مراتب اجتماعی در دسترسی به فضاها



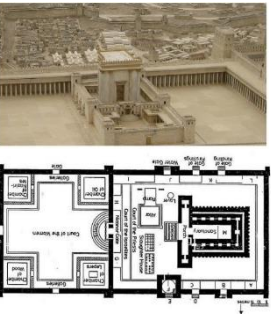
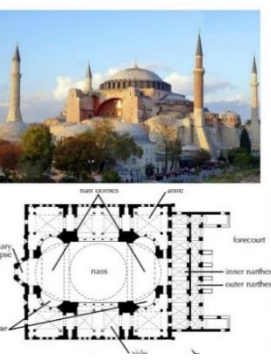
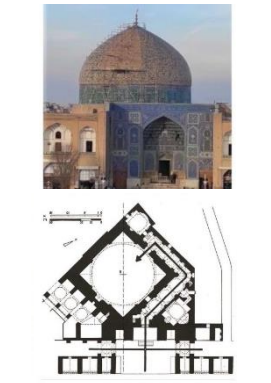
نماد جمعی و نقطه اتصال معنوی برای نسل‌های مختلف	دایره و مربع و مستطیل و صلیب محور طولی تا محراب/ گاهی گنبد مرکزی	بهره‌گیری از نور و ارتفاع گرایی	نور و نمادگرایی رستاخیز خورشید/ ارتفاع گرایی/ صلیب نماد نجات و رستگاری تقاطع محورها به شکل صلیب در پلان کلیسا	جهت‌گیری محراب به سمت شرق بر اساس ظهور مسیح و نماد زندگی و رستاخیز/ محور شرقی - غربی کلیسا	مسیحیت
وحدت وجود در دو سطح بزرگ (وحدت با کیهان) و کوچک (وحدت با انسان)	دایره و مربع و هشت‌ضلعی و مرکزیت قوی مسیر ورود، صحن، رواق، ایوان، محراب سلسله‌مراتب افقی / گنبدخانه به‌عنوان سلسله‌مراتب عمودی	رمزگذاری فضاها از طریق نقوش و سلسله‌مراتب فضایی بهره‌گیری از نور و سیر تدریجی تاریکی به نور در جهت تعالی	دایره نماد کمال، ابدیت و آسمان‌ها/ مربع نماد زمین با ۴ جهت اصلی / هشت‌ضلعی نماد گذار و اتصال آسمان و زمین/ خوشنویسی به‌عنوان نمادگرایی صوفیانه/ نور و نمادگرایی/ آب نماد پاکی و تطهیر/ انعکاس درختان مقدس و نقوش گیاهی	تمرکز بر جهت قبله / کعبه به‌عنوان جهت اصلی	اسلام

برآیند جدول ۳ نشان می‌دهد که ارتباط میان ریشه‌های فرهنگی و سازمان فضایی معماری، نه از طریق تبدیل مستقیم آموزه‌های دینی به فرم، بلکه از مسیر کیفیت‌های تجربه فرافردی شکل می‌گیرد. به بیان دیگر، مفاهیم معنوی هر سنت متناسب با جهان‌بینی و نظام آیینی آن، در قالب کیفیت‌ها و سازمان‌های فضایی متفاوت عینیت می‌یابند؛ از این رو، اشتراک میان سنت‌های مورد مطالعه بیش از آنکه در تشابه صوری بناها باشد، در منطق تجربه‌ساز فضا قابل تشخیص است. برای بررسی عینی‌تر این رابطه، مصادیق شاخص فضاها و آیینی و معنوی سنت‌های مورد مطالعه به‌صورت هدفمند انتخاب و بر اساس مؤلفه‌های استخراج‌شده تحلیل شدند که نتایج آن در جدول ۴ ارائه می‌شود.

جدول ۴- بررسی نمونه‌های شاخص بناهای معنوی در آیین‌های مختلف بر مبنای دیدگاه روان‌شناسی فرافردی

ریشه‌ها	مصادق کالبدی	مؤلفه‌های فرافردی
یورت شمینی		یورت شمینی ساختاری مدور با سقف گنبدی که نماد آسمان و جهان معنوی است. تیر وسط یورت همچون محور جهان، نقش ارتباط‌دهنده زمین و آسمان را دارد. فضای داخلی یورت مرکزیت و همگرایی را تداعی می‌کند؛ این ترکیب، احساس وحدت و هم‌بستگی را تقویت می‌نماید.
معابد هندو	  معبد کانداریا ماهادوا	معبد هندو، با ساختار پیچیده و ماندالایی خود بازتابی از جهان‌بینی هندو و نمادی از کیهان‌شناسی است. پلان این معابد نمونه‌ای تکامل‌یافته از پلان ماندالایی است که شامل سلسله‌مراتب فضایی، تقارن کامل، و ترکیب اشکال هندسی مانند مربع و دایره است. مسیر عبور از فضای بیرونی به محراب مرکزی، تداعی‌کننده سفر معنوی فرد به سوی اتحاد با برهمن و کمال عرفانی باشد.



معبد بارابودور، به عنوان بزرگ‌ترین معبد بودایی، دارای سه بخش معنوی شامل دنیای امیال، دنیای اشکال و دنیای بی‌شکل است. ساختار آن از پایه‌ای هرمی، تراس‌های بالایی با استوپه‌های کوچک و یک استوپه مرکزی بزرگ تشکیل شده که نمادی از تکامل معنوی تا مرحله نیرواناست. از دیدگاه فرافردی، این ساختار بیانگر فراتر رفتن از دنیای مادی و صعود به مراتب بالاتر معنویت است. نمادپردازی چندبعدی معبد، مسیر رستگاری و مراقبه در آیین بودا را بازتاب می‌دهد. حرکت در آن تدریجی و مرحله‌ای است. صعود آهسته، تعالی را تداعی می‌کند. زائر با عبور از تالارها، به تدریج مراتب واقعیت فراحسی و مراقبه‌ای را کشف می‌کند. معبد همچون جهانی بسته با محوری کیهانی در مرکز، در پس نمادهای معماری خود گرایش به اتحاد و یکپارچگی را نمایان می‌سازد.	 معبد بارابودور	معابد بودا
در معماری یهودی، معبد اول اورشلیم بر سلسله‌مراتب قدسی و حرکت از فضاهای عمومی‌تر به فضاهای مقدس‌تر استوار بود. ورود از شرق و حرکت به بخش‌های داخلی، نهایتاً به قدس الاقداس، مقدس‌ترین بخش معبد و محل تابوت عهد و الواح ده فرمان، منتهی می‌شد. در خوانش کابالایی، این ساختار و حرکت از مراتب پایین‌تر به بالاتر را می‌توان در نسبت با مفهوم اسفروت و درخت زندگی تفسیر کرد که بیانگر مراتب معنوی و سیر صعودی است. از این منظر، جهت‌گیری، سلسله‌مراتب دسترسی، مرکزیت و حرکت تدریجی به سوی فضای مقدس‌تر، در چارچوب پژوهش حاضر با مفاهیمی چون تعالی، تحول، وحدت و صعود معنوی مرتبط‌اند.	 معبد اول اورشلیم (معبد سلیمان)	کنیسه کابالا
در معماری کلیساهای مسیحیت سه نوع مختلف طراحی پلان محوری، مرکزی و ترکیبی وجود دارد. کلیسای ایاصوفیه با طرح ترکیبی محوری و مرکزگرا از دوره بیزانس است. ایاصوفیه شاخص‌ترین اثر معماری بیزانس است و نمایانگر اندیشه‌های کیهانی، تقسیم چهار جهت، گنبد مرکزی، نمادگرایی معنوی و بازآفرینی جهان مینوی است. پلان ایاصوفیه ترکیبی از محوری و مرکزیت است، گنبد عظیم بر فراز مرکز بنا قرار دارد و چهار جهت اصلی در ساختار داخلی بازتاب یافته‌اند. موزاییک‌های نمادین، نورپردازی و تزیینات داخلی ایاصوفیه، مفهوم بهشت، عالم و رستاخیز را در معماری مسیحی بیزانس بازتاب می‌دهند.	 کلیسای ایاصوفیه	کلیسا مسیحیت
مسجد شیخ لطف‌الله، به عنوان اثری برجسته در معماری اسلامی، بازتابی از تجربه فرافردی و وحدت وجود در ساختار فضایی و نمادین خود است. در چارچوب این پژوهش، ساختار گنبدخانه و توالی فضایی بنا را می‌توان در نسبت با مفاهیم عرفان اسلامی و مؤلفه‌های فرافردی، زمینه‌ای برای تمرکز، حضور و تجربه وحدت دانست که تعامل جسم، ذهن و روح مؤمن را تسهیل می‌کند. هندسه مرکب بنا نیز پیوند میان آسمان و زمین و جهان مادی و متعال را در تجربه فضایی نشان می‌دهد. نورپردازی ملایم و رنگ‌های آرامش‌بخش، شرایطی برای تمرکز و مراقبه فراهم کرده و با مفاهیمی چون حضور معنوی، تعالی و هماهنگی انسان و کیهان مرتبط‌اند.	 مسجد شیخ لطف‌الله	مساجد اسلامی

مقایسه نمونه‌های فوق نشان می‌دهد که یک کیفیت فرافردی ممکن است در سنت‌های مختلف با صورت‌های کالبدی متفاوتی بروز کند؛ برای مثال، مفهوم «صعود» در معماری بودایی از طریق ساختار پلکانی و حرکت تدریجی، در معماری مسیحی از طریق ارتفاع و نور، و در معماری اسلامی از طریق توالی فضایی، گنبد و حرکت به سوی مرکز معنا می‌یابد. از سوی دیگر، برخی الگوهای فضایی نظیر مرکزیت، سلسله‌مراتب، جهت‌گیری، حرکت مرحله‌ای و هندسه نمادین در چند سنت تکرار می‌شوند، اما معنای آنها

۵- بحث

در ارتباط با زمینه فرهنگی و آیینی هر سنت شکل می‌گیرد؛ بنابراین، یافته‌ها بر وجود یک «فرم معماری فرافردی» واحد دلالت ندارند، بلکه نشان می‌دهند مجموعه‌ای از منطق‌های تجربه‌ساز فضایی می‌توانند در بسترهای فرهنگی متفاوت، امکان ظهور کیفیت‌های فرافردی را فراهم آورند.

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که رابطه میان آموزه‌های معنوی و معماری را نمی‌توان صرفاً در تطابق میان نمادهای دینی و عناصر کالبدی جست‌وجو کرد، بلکه این رابطه در فرایندی میان «معنا»، «تجربه» و «فضا» شکل می‌گیرد. براین اساس، مهم‌ترین دستاورد پژوهش، ارائه چارچوبی سه‌لایه شامل «ریشه‌های فرهنگی و آیینی»، «ساختارهای تجربه فرافردی» و «تعیین فضایی معماری» است که در آن تجربه انسانی به‌عنوان حلقه واسط میان نظام معنایی سنت‌ها و سازمان فضایی معماری عمل می‌کند. در این نگاه، عناصر معماری مانند مرکز، محور، نور، آستانه، هندسه، تناسبات و مسیر حرکت، صرفاً حامل معانی نمادین نیستند، بلکه ظرفیت آن را دارند که تجربه‌هایی فراتر از سطح فردی، مانند وحدت، تعالی، تحول، آرامش درونی و ارتباط با کلیت هستی را در انسان ایجاد نمایند. این یافته‌ها با بخش مهمی از مطالعات پیشین درباره معماری قدسی همسو است. علیشیر و دیباجی (۱۳۹۹) بر نقش رابطه وجودی انسان با معماری در آشکارشدن امر قدسی تأکید کرده‌اند. همچنین اردلان و بختیار (۱۹۷۳)، میشل (۱۹۸۸) و بری (۲۰۱۰) نشان داده‌اند که مؤلفه‌هایی مانند مرکزیت، جهت‌گیری، هندسه نمادین، سلسله‌مراتب فضایی و ارتباط با طبیعت در معماری سنتی، بازتابی از جهان‌بینی و نظام‌های کیهان‌شناختی فرهنگ‌های مختلف هستند. باین‌حال، پژوهش حاضر با افزودن مفهوم تجربه فرافردی، این دیدگاه‌ها را توسعه می‌دهد و تأکید می‌کند که اهمیت این عناصر نه صرفاً در معنای ذاتی آن‌ها، بلکه در توانایی‌شان برای سازمان‌دهی تجربه انسانی نهفته است. از این منظر، مرکزیت یا هندسه زمانی واجد کیفیت فرافردی می‌شود که بتواند تجربه‌ای از وحدت، فراوری از خود، انسجام درونی یا ارتباط با جهان پیرامون ایجاد کند. این رویکرد ضمن بهره‌گیری از دیدگاه‌های معناگرایانه درباره معماری قدسی، از بازتولید مستقیم الگوهای تاریخی و سنت‌گرایانه فاصله می‌گیرد. شکوفی (۱۴۰۳) با نقد دیدگاه سید حسین نصر، بر محدودیت‌های نگاه گذشته‌محور و کم‌توجهی آن به شرایط معماری معاصر تأکید کرده است. پژوهش حاضر نیز در پی بازگشت صوری به معماری سنتی نیست، بلکه تلاش می‌کند منطق تجربه‌ساز موجود در این سنت‌ها را استخراج و برای خوانش معماری معاصر بازتعریف نماید؛ بنابراین، آنچه از معماری گذشته قابلیت انتقال دارد، نه فرم‌های ثابت، بلکه اصولی مانند ایجاد ارتباط با طبیعت، سازمان‌دهی حرکت تدریجی، ایجاد مرکزیت، استفاده هدفمند از نور، فراهم کردن امکان سکوت و تقویت تجربه تأملی است.

مقایسه یافته‌های پژوهش با معماری سنت‌های مختلف نیز نشان می‌دهد که کیفیت‌های فرافردی در قالب‌های کالبدی متفاوت ظاهر می‌شوند. در معماری هندو، میشل (۱۹۸۸) معبد را بازنمایی کیهان، نظم هستی و تمامیت جهان معرفی می‌کند و بری (۲۰۱۰) بر ارتباط میان استقرار معبد، جهات اصلی و عناصر طبیعی تأکید دارد. پژوهش حاضر ضمن تأیید اهمیت این مؤلفه‌ها، آن‌ها را تنها در سطح بازنمایی نمادین بررسی نمی‌کند، بلکه بر نقش آنها در ایجاد تجربه فضایی تأکید دارد. در این چارچوب، ارتباط با کیهان از یک نظام نشانه‌ای فراتر رفته و به تجربه‌ای از پیوند انسان با طبیعت، کاهش مرزهای فردی و ادراک وحدت با جهان تبدیل می‌شود. همچنین، نتایج پژوهش با مطالعات معماری اسلامی و مسیحی قابل مقایسه است. اورسلی-دیکسون (۱۹۹۸) نشان می‌دهد که در معماری مسجد، هندسه، حرکت بدن، صدا، تمرکز درونی و جهت‌گیری فضایی می‌توانند ارتباط میان جسم، ذهن و روح را تقویت نمایند. گروپیکو (۲۰۱۱) نیز گنبد و ترکیب هندسی دایره و مربع را در کلیسا و مسجد دارای مفاهیمی مانند اتصال زمین و آسمان و حرکت معنوی می‌داند. پژوهش حاضر با این مطالعات همسو است، اما نتیجه می‌گیرد که تجربه فرافردی وابسته به یک فرم خاص نیست. برای مثال، تعالی در معماری بودایی از طریق مسیر تدریجی و حرکت صعودی، در معماری مسیحی از طریق ارتفاع، نور و محور عمودی، و در معماری اسلامی از طریق توالی فضایی، گنبد و حرکت به‌سوی مرکز شکل می‌گیرد؛ بنابراین، تفاوت‌های کالبدی می‌توانند حامل منطق‌های تجربه‌ساز مشترکی باشند.

در حوزه مطالعات میان‌فرهنگی معماری نیز این پژوهش تلاش می‌کند دامنه تحلیل را از شباهت‌های فرمی و نمادین فراتر ببرد. نوری‌نژاد و همکاران (۱۳۹۵) با بررسی مربع و دایره در معماری مقدس هندو، بودایی و اسلامی، بر اشتراکات کیهان‌شناختی این هندسه‌ها تأکید کرده‌اند. پژوهش حاضر ضمن پذیرش اهمیت این اشتراکات، بیان می‌کند که نقطه مشترک اصلی میان سنت‌های معماری مختلف، بیش از شباهت ظاهری عناصر، در سازمان‌دهی تجربه‌هایی مانند وحدت، تحول، کشف، تعادل، حرکت درونی



و ارتباط با طبیعت قرار دارد. این دیدگاه امکان مقایسه میان سنت‌های شمنی، هندو، بودایی، یهودی، مسیحی و اسلامی را بدون نادیده گرفتن تفاوت‌های فرهنگی و الهیاتی آنها فراهم می‌کند.

یافته‌های پژوهش همچنین با مباحث روان‌شناسی فرافردی ارتباط دارد. مازلو (۱۹۶۹) تجربه‌های اوج و فراروی از وضعیت عادی آگاهی را مطرح می‌کند؛ یونگ (۱۹۵۸) مفهوم ناخودآگاه جمعی و کهن‌الگوها را توسعه می‌دهد؛ گروف (۱۹۸۸) به حالات گسترده آگاهی و تحول روانی می‌پردازد و ویلبر (۱۹۸۰) تحول آگاهی را فرایندی چندسطحی می‌داند. پژوهش حاضر این مفاهیم را به حوزه معماری منتقل کرده و آنها را در قالب مؤلفه‌هایی شامل مرکزیت، سلسله‌مراتب، حرکت مرحله‌ای، هندسه نمادین، آستانه، نور، سکوت، خلوت و ارتباط با طبیعت تحلیل می‌کند. تفاوت اصلی این پژوهش با مطالعات پیشین در آن است که مفاهیم روان‌شناسی فرافردی را به چارچوبی کاربردی برای تحلیل معماری تبدیل می‌نماید.

در نهایت، سهم نظری پژوهش ارائه چارچوبی میان‌رشته‌ای برای پیوند نظام‌مند میان فرهنگ، تجربه و فضا است. این چارچوب نشان می‌دهد که معماری معناگرا در دوران معاصر نیازمند بازتولید فرم‌های تاریخی نیست، بلکه باید منطق تجربه‌ساز نهفته در سنت‌های مختلف را بازخوانی کند. پنج مؤلفه پیشنهادی پژوهش، دستورالعمل‌های شکلی نیستند، بلکه ابزاری برای تحلیل و طراحی فضاهایی هستند که بتوانند تجربه‌های عمیق انسانی را تقویت کنند. از این رو، معماری معاصر می‌تواند با حفظ پیوند خود با زمینه فرهنگی و تاریخی، از ظرفیت‌های مشترک تجربه انسانی برای ایجاد فضاهایی معنادار، تأمل‌برانگیز و تحول‌آفرین بهره گیرد.

۶- نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین ریشه‌های میان‌فرهنگی روان‌شناسی فرافردی در سنت‌های معنوی و بررسی بازتاب آنها در معماری انجام شد. شش سنت شمنیسم، هندوئیسم، بودیسم، کابالا، عرفان مسیحی و عرفان اسلامی بر اساس ادبیات پایه روان‌شناسی فرافردی انتخاب و تحلیل شدند. نتایج نشان داد که با وجود تفاوت‌های الهیاتی، فرهنگی و آیینی، این سنت‌ها در سطح ساختاری دارای الگوهای مشترکی همچون سیر تدریجی آگاهی، حرکت از کثرت به وحدت، تحول و بازآیابی نمادین، ترمیم و تعادل، استفاده از نمادها و کهن‌الگوها و پیوند با طبیعت و کیهان هستند. این الگوها در هر سنت، متناسب با نظام معنایی آن، در قالب‌های فضایی متفاوت در معماری متجلی می‌شوند.

در پاسخ به پرسش اصلی پژوهش، ریشه‌های میان‌فرهنگی روان‌شناسی فرافردی را می‌توان در مفاهیمی مانند تعالی آگاهی، وحدت، تحول، معناپردازی، فراروی از مرزهای فردی و ارتباط انسان با طبیعت و کیهان صورت‌بندی کرد. این مفاهیم به صورت مستقیم به فرم معماری تبدیل نمی‌شوند، بلکه از طریق تجربه فرافردی به کیفیت‌های فضایی انتقال می‌یابند. بر این اساس، رابطه‌ای سه‌لایه میان «ریشه‌های فرهنگی و آیینی»، «ساختارهای روان‌شناختی فرافردی» و «تعین فضایی معماری» تبیین شد. حاصل این چارچوب، استخراج پنج مؤلفه شامل هماهنگی با کیهان و نیروهای طبیعی، معناپردازی و توجه به کهن‌الگوها، رشد و تجربه تعالی، کشف فضا و حرکت، و انسجام و یکپارچگی است. این مؤلفه‌ها از طریق شاخص‌هایی مانند مرکزیت، جهت‌گیری، هندسه نمادین، سلسله‌مراتب فضایی، توالی حرکت، آستانه، نور، سکوت، خلوت و ارتباط با عناصر طبیعی در معماری قابل خوانش هستند.

مهم‌ترین دستاورد نظری پژوهش، معرفی تجربه فرافردی به عنوان حلقه واسط میان نظام معنایی فرهنگ و سازمان فضایی معماری است. بر این اساس، فرافردیت در معماری به فرم‌ها یا نمادهای تاریخی محدود نمی‌شود، بلکه منطق تجربه‌ساز فضا در سنت‌های مختلف قابل مقایسه است. یک کیفیت مشابه می‌تواند در فرهنگ‌های گوناگون از طریق صورت‌های کالبدی متفاوت شکل گیرد؛ برای مثال، تعالی در معماری بودایی از مسیر صعود تدریجی، در معماری مسیحی از طریق ارتفاع و نور، و در معماری اسلامی از طریق توالی فضایی و مرکزیت تجربه می‌شود. این رویکرد ضمن آشکارسازی اشتراکات میان‌فرهنگی، تفاوت‌های فرهنگی و الهیاتی هر سنت را نیز حفظ می‌کند.

کاربرد یافته‌های پژوهش در معماری معاصر، نه در بازتولید مستقیم فرم‌ها و نمادهای تاریخی، بلکه در بازخوانی منطق تجربه فضایی نهفته در آنهاست. توجه به طبیعت، مرکزیت، انسجام فضایی، حرکت تدریجی، نور، آستانه، سکوت، خلوت و معناپردازی متناسب با زمینه فرهنگی می‌تواند زمینه شکل‌گیری فضاهای معناگرا و تجربه‌محور را فراهم کند. از این منظر، پنج مؤلفه استخراج‌شده چارچوبی نظری برای تحلیل، ارزیابی و بازاندیشی در طراحی معماری ارائه می‌دهند.

این پژوهش ماهیتی کیفی، نظری و تفسیری دارد و بر متون بنیادی روان‌شناسی فرافردی، منابع سنت‌های معنوی و مطالعات تاریخی و تحلیلی معماری استوار است. مصادیق معماری نیز به صورت هدفمند و بر اساس قابلیت آنها در بازنمایی ساختارهای آیینی و کیفیت‌های فضایی انتخاب شده‌اند. ارزش اصلی پژوهش در ارائه چارچوبی برای فهم رابطه میان معنا، تجربه و فضا است. مطالعات آینده می‌توانند این چارچوب را در نمونه‌های معاصر و بسترهای فرهنگی متنوع‌تر آزمون کنند و با بهره‌گیری از روش‌های پدیدارشناختی، مشاهده و مصاحبه، ابعاد تجربه‌شده مؤلفه‌ها را روشن‌تر سازند. همچنین، عملیاتی‌کردن مؤلفه‌های پیشنهادی و تبدیل آن‌ها به شاخص‌های قابل ارزیابی می‌تواند زمینه تدوین ابزارهای تحلیلی و راهنماهای طراحی را فراهم آورد. چنین رویکردی امکان می‌دهد معماری معناگرا، ضمن بهره‌گیری از دستاوردهای سنت‌های معنوی، به نیازهای انسان معاصر برای تجربه فضاهای عمیق، پیونددهنده و تحول‌آفرین پاسخ دهد و ارتباط میان پژوهش نظری و کاربرد طراحی را در مقیاس‌های مختلف فضایی و فرهنگی گوناگون تقویت نماید.

پی‌نوشت

۱-Transpersonal: در این پژوهش، معادل فارسی «فرافردی» برای این اصطلاح به کار رفته است.

² Cross-Cultural Roots

³ Abraham Maslow

⁴ Anthony Sutich

⁵ Carl Gustav Jung

⁶ Ken Wilber

⁷ Mircea Eliade

⁸ Titus Burckhardt

⁹ Schachter-Shalomi

¹⁰ Z'ev ben Shimon Halevi

¹¹ Evelyn Underhill

¹² Dwight Judy

¹³ Malcolm S. Kossak

¹⁴ Lakshmi Mayya

¹⁵ Nevine Nasser

¹⁶ Stanislav Grof

¹⁷ Bruce Scotton

¹⁸ George Michell

¹⁹ Thomas Barrie

²⁰ William James

²¹ Shamanism

²² Spiritual Emergency

^{۲۳} - Rebirth، در اینجا به معنای باززایی روان‌شناختی یا نمادین است که طی آن فرد پس از یک بحران یا دگرگونی عمیق، تجربه‌ای تازه از خود، معنا و جهت زندگی پیدا می‌کند.

²⁴ Hinduism

²⁵ Atman

²⁶ Brahman

^{۲۷} - آتمن جنبه متعالی و ابدی خود و برهمن اصل مطلق هستی است؛ اتحاد آن دو بیانگر یگانگی فرد با کل هستی و محور سلوک معنوی هندوئیسم است.

²⁸ Yoga

²⁹ Ayurveda

³⁰ Buddhism

³¹ Theravada

³² Mahayana

³³ Anatta

³⁴ Anicca

³⁵ Kabbalah

³⁶ Assiah

³⁷ Ruach

³⁸ Briah

³⁹ Atziluth

- 40 Sefirot
41 Tikkun
42 Ego
43 Self
44 Yurt
45 Mandala
46 Vimana
47 Sanctum
48 Mukha Mantapa
49 Gopura
50 Garbhagriha
51 Chakra
52 Stupa
53 Chaitya
54 Vihara
55 Sanchi Stupa
56 Oku
57 Ma
58 Miegakure
59 Theresa Grupico
60 Svetlana Makhlina
61 Keith Critchlow
62 Aniconic art
63 Annalisa Orselli-Dickson

حامیان مالی: این پژوهش حامی مالی نداشته است.

مشارکت نویسندگان: نویسندگان به طور مساوی در مفهوم سازی و نگارش مقاله مشارکت داشته اند و نسخه نهایی را تأیید کرده اند.

اعلام عدم تعارض منافع: نویسندگان اعلام می کنند که در انجام این پژوهش هیچ گونه تعارض منافع وجود نداشته است. **بیانیه شفافیت کاربست هوش مصنوعی:** نویسندگان اعلام می کنند که از Chat GPT برای ویرایش زبانی، بهبود خوانایی و قالب بندی سند استفاده شده است. تمامی محتوای علمی، تحلیل ها، نتایج و مسئولیت نهایی مقاله بر عهده نویسندگان است. **قدردانی:** از خبرگان مشارکت کننده در مصاحبه ها برای همکاری و ارائه دیدگاه های تخصصی سپاس گزاری می شود.

منابع

- الیاده، میرچا. (۱۳۹۹). *مقدس و نامقدس*، ترجمه نصرالله زنگویی. تهران: انتشارات سروش.
- الیاده، میرچا. (۱۴۰۲). *نمادپردازی، امر قدسی و هنر*، ترجمه محمد کاظم مهاجری. تهران: انتشارات پارسه.
- بورکهارت، تیتوس. (۱۳۶۹). *هنرمقدس*، ترجمه جلال ستاری. تهران: انتشارات سروش.
- شکوفی، بابک. (۱۴۰۳). *مسخ معماری در افسانه های منسوخ حسین نصر، فصلنامه مهندس مشاور*، (۱۰۴)، ۱۷-۱۱.
- عارف نظری، مسعود. (۱۳۹۵). *تولد رویکرد قرن بیست و یکم روان شناسی در ایران، فصلنامه صرع و سلامتی*، ۵۲، (۱۳)، ۲۱.
- علیشیر، علی. و دیباجی، محمدعلی. (۱۳۹۹). *بررسی نحوه آشکاری امر قدسی در مساجد اسلام و معابد هندوئیسم، پژوهش های فلسفی دانشگاه تبریز*، ۱۴ (۳۳)، ۳۱۸-۲۸۹. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2021.30118.2152>
- نوری نژاد، سمیه. کاتب ولیانکوه، فاطمه. خوشنود، علی. (۱۳۹۵). *بررسی تأثیر نمادهای مربع و دایره در معماری مقدس هندوها، بوداییان و مسلمانان، نشریه مطالعات شبه قاره*، ۸ (۲۸)، ۱۴۶-۱۲۹. <https://doi.org/10.22111/jsr.2016.2890>
- Ardalan, N., & Bakhtiar, L. (1973). *The sense of unity: The Sufi tradition in Persian architecture*. University of Chicago Press.
- Ardalan, N., Bermudez, J., Chandavarkar, P., Snyder, A. B., & Tabb, P. (2025). *Transcendent architecture: A pilot study of works, conditions, and practices* [White paper]. Architecture, Culture, and Spirituality Forum. <https://acsforum.org/transcendent-architecture-a-pilot-study-of-works-conditions-practices/>
- Bakhtiar, L. (1976). *Sufi: Expressions of the mystic quest*. Thames & Hudson.



- Barrie, T. (2010). *The sacred in-between: The mediating roles of architecture*. Routledge.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Doubleday.
- Bourguignon, E. (Ed.). (1973). *Religion, altered states of consciousness, and social change*. Ohio State University Press.
- Buber, M. (1975). *Tales of the Hasidim: Vol. 1. The early masters*. Schocken Books.
- Burckhardt, T. (2009). *Art of Islam: Language and meaning* (Commemorative ed.). World Wisdom.
- Clark, M. (2012). *Understanding religion and spirituality in clinical practice*. Routledge.
- Cousins, E. H. (1978). *Bonaventure: The soul's journey into God, the tree of life, the life of St. Francis*. Paulist Press.
- Critchlow, K. (1976). *Islamic patterns: An analytical and cosmological approach*. Thames & Hudson.
- Eliade, M. (1958). *Yoga: Immortality and freedom* (W. R. Trask, Trans.). Routledge & Kegan Paul.
- Eliade, M. (1964). *Shamanism: Archaic techniques of ecstasy* (W. R. Trask, Trans.). Princeton University Press.
- Ferrer, J. N. (2001). *Revisioning transpersonal theory: A participatory vision of human spirituality*. State University of New York Press. <https://doi.org/10.1515/9780791489611>
- Fisher, R. E. (1993). *Buddhist art and architecture*. Thames & Hudson.
- Fox, M. (1991). *Creation spirituality: Liberating gifts for the peoples of the Earth*. HarperSanFrancisco.
- Grof, S. (1980). *LSD psychotherapy*. Hunter House.
- Grof, S. (1988). *The adventure of self-discovery: Dimensions of consciousness and new perspectives in psychotherapy and inner exploration*. State University of New York Press. <https://doi.org/10.1515/9781438405063>
- Grof, S., & Grof, C. (Eds.). (1989). *Spiritual emergency: When personal transformation becomes a crisis*. Jeremy P. Tarcher.
- Grof, C., & Grof, S. (1992). *The stormy search for the self: A guide to personal growth through transformational crisis*. Jeremy P. Tarcher.
- Grupico, T. (2011). The dome in Christian and Islamic sacred architecture. *The Forum on Public Policy*, 2011(3), 1–14. <https://www.forumonpublicpolicy.co.uk/2011-no3>
- Govinda, A. (1969). *Foundations of Tibetan mysticism*. Samuel Weiser.
- Guenther, H. V., & Kawamura, L. S. (1975). *Mind in Buddhist psychology: A translation of Ye-shes rgyal-mtshan's "The necklace of clear understanding"*. Dharma Publishing.
- Halevi, Z. ben S. (1972). *Tree of life: An introduction to the Cabala*. Rider.
- Halevi, Z. ben S. (1977). *A Kabbalistic universe*. Rider.
- Halevi, Z. ben S. (1986). *Kabbalah and psychology*. Gateway.
- Hashemi, S. A. (2012). *Transpersonal psychology and Islamic mysticism: A comparative study*. Elmi-Farhangi Publications.
- Johnston, W. (Ed.). (1973). *The cloud of unknowing and the book of privy counseling*. Image Books.
- Judy, D. H. (1996). Transpersonal psychology: Roots in Christian mysticism. In B. W. Scotton, A. B. Chinen, & J. R. Battista (Eds.), *Textbook of transpersonal psychiatry and psychology* (pp. 134–144). Basic Books.
- Jung, C. G. (1958). *Psychology and religion: West and East* (Collected Works of C. G. Jung, Vol. 11). Princeton University Press.
- Kaplan, A. (1988). *Meditation and Kabbalah*. Samuel Weiser.
- Kaplan, A. (1990). *Innerspace: Introduction to Kabbalah, meditation and prophecy* (A. Sutton, Ed.). Moznaim.
- Kossak, M. S. (2009). Therapeutic attunement: A transpersonal view of expressive arts therapy. *The Arts in Psychotherapy*, 36(1), 13–18. <https://doi.org/10.1016/j.aip.2008.09.003>
- Krishna, G. (1971). *Kundalini: The evolutionary energy in man*. Shambhala.
- Lad, V. (1984). *Ayurveda: The science of self-healing*. Lotus Press.
- Levitt, B. (2005). Veiled sustainability: The screen in the work of Fumihiko Maki. *Places*, 17(2), 76–81. <https://placesjournal.org/article/veiled-sustainability-the-screen-in-the-work-of-fumihiko-maki/>
- MacDonald, D. A., & Almendro, M. (Eds.). (2021). *Transpersonal psychology and science: An evaluation of its present status and future directions*. Cambridge Scholars Publishing.
- Maki, F., Takatani, T., Wakatsuki, Y., & Ono, H. (1980). *Miegakure suru toshi: Edo kara Tōkyō e [The city seen and hidden: From Edo to Tokyo]*. Kajima Institute Publishing.
- Makhlin, S. (2014). Differences and similarities of Christian and Muslim arts. *Journal of Modern Education Review*, 4(12), 987–998. [https://doi.org/10.15341/jmer\(2155-7993\)/12.04.2014/002](https://doi.org/10.15341/jmer(2155-7993)/12.04.2014/002)

- Maslow, A. H. (1969). Various meanings of transcendence. *The Journal of Transpersonal Psychology*, 1(1), 56–66. <https://www.atpweb.org/journal-content.aspx>
- Mayya, L. (2021). *Ensouled architecture: An integral, whole-person psychology perspective for the next evolutionary stage in architecture* [Doctoral dissertation, California Institute of Integral Studies].
- Michell, G. (1988). *The Hindu temple: An introduction to its meaning and forms*. University of Chicago Press.
- Nasser, N. (2022). Beyond the veil of form: Developing a transformative approach toward Islamic sacred architecture through designing a contemporary Sufi centre. *Religions*, 13(3), 190. <https://doi.org/10.3390/rel13030190>
- Orselli-Dickson, A. (1998). The geometry of the soul: A Sufi view of Islamic sacred architecture. In *Spirit of place: Source of the sacred? Australian International Religion, Literature and the Arts Conference proceedings*.
- Raddock, E. E. (2011). *Listen how the wise one begins construction of a house for Visnu: Chapters 1–14 of the Hayasirsa Pancaratra* [Doctoral dissertation, University of California, Berkeley].
- Schachter-Shalomi, Z. M. (1996). Kabbalah and transpersonal psychiatry. In B. W. Scotton, A. B. Chinen, & J. R. Battista (Eds.), *Textbook of transpersonal psychiatry and psychology* (pp. 123–133). Basic Books.
- Scotton, B. W., Chinen, A. B., & Battista, J. R. (Eds.). (1996). *Textbook of transpersonal psychiatry and psychology*. Basic Books.
- Sopa, L., & Hopkins, J. (1976). *Practice and theory of Tibetan Buddhism*. Grove Press.
- Sutich, A. J. (1976). The emergence of the transpersonal orientation: A personal account. *The Journal of Transpersonal Psychology*, 8(1), 5–19. <https://www.atpweb.org/journal-content.aspx>
- Thakkur, C. G. (1974). *Introduction to Ayurveda*. ASI Publishers.
- Trungpa, C. (1973). *Cutting through spiritual materialism*. Shambhala Publications.
- Underhill, E. (1990). *Mysticism: A study in the nature and development of man's spiritual consciousness*. Doubleday.
- Vaughan, F. (2002). What is spiritual intelligence? *Journal of Humanistic Psychology*, 42(2), 16–33. <https://doi.org/10.1177/0022167802422003>
- Vitebsky, P. (2001). *The shaman: Voyages of the soul, trance, ecstasy and healing from Siberia to the Amazon*. Duncan Baird.
- Walsh, R. (1990). *The spirit of shamanism*. Jeremy P. Tarcher.
- Walsh, R., & Vaughan, F. (Eds.). (1993). *Paths beyond ego: The transpersonal vision*. Jeremy P. Tarcher.
- Washburn, M. (1994). *Transpersonal psychology in psychoanalytic perspective*. State University of New York Press.
- Wilber, K. (1980). *The Atman project: A transpersonal view of human development*. Theosophical Publishing House.
- Zimmer, H. (1969). *Philosophies of India*. Princeton University Press.

